

רשימת הנשים הדתיות בבחירות הראשונות לכנסת: כישלון או הישג?

לילך רוזנברג־פרידמן

תקציר

בינואר 1949 נערכו הבחירות הראשונות במדינת ישראל. בין הרשימות שהתמודדו היו שתי רשימות נשים. האחת של ויצו, והאחרת של נשים ציוניות־דתיות; זו קיבלה אלפי קולות, אך לא עברה את אחוז החסימה. התמודדות הנשים וכישלון עוררו סערה במגזר הדתי. במאמר זה אני מתחקה אחר סיפורה המרתק של הרשימה 'האישה והפועלת הדתית' (פד) ומנתחת את מניעי הנשים הדתיות ומטרותיהן, את הגורמים לאי־הצלחתן האלקטורלית ואת יחס החברה להתמודדותן ולכישלונן. כל אלה משקפים את זהות האישה הדתית ואת מעמדה וכן את תפיסתו המגדרית המורכבת של המגזר הדתי. נוסף על כך, הרשימה פד משמשת נקודת מוצא לדיון ברעיון העקרוני של מפלגת נשים המצוי במוקד מחלוקת ציבורית ומחקרית.

לרשימה פד מאפיינים משותפים למפלגות נשים באשר הן: התארגנות הנשים, המחסור במשאבים, הסתייגות החברה, הדילמה בין האינטרס של הלאום או של המפלגה לאינטרס של המגדר ועוד, אולם יש לה גם מאפיינים ייחודיים: ייסודה נבע מאילוץ, לאחר הדרת הנשים הדתיות מהרשימה המאוחדת של הגברים הדתיים; אף שניכרה בה זהות 'נשית' חדשה, היא העמידה את הרעיון הציוני־הדתי מעל האינטרסים של הנשים. לפיכך התאפיינה בפרדוקסליות, וזו תרמה רבות לכישלונה. הפרדוקס היה מובנה בזהות האישה הדתית שביקשה לעצב זהות חדשה ובו בזמן לשמור על הזהות הישנה. המקרה של הרשימה פד מעיד שקיומה (או היעדרה) של תודעה עצמית של נשים הוא גורם מכריע בשאלת מפלגת נשים – הקמתה והצלחתה.

מילות מפתח: בחירות, הֶצְטֵלְבֵיּוֹת (אינטרסקציונליות), הכנסת, מגדר, מפלגות, מפלגת נשים, נשים, נשים דתיות, ציונות דתית

מבוא

התרגשות רבה אחזה בחברה הישראלית לנוכח הבחירות הראשונות במדינה שזה עתה נוסדה. יום שבתון הוכרז כ־25 בינואר 1949, וכאלף קלפיות הוצבו ברחבי הארץ. המוני בוחרים (85 אחוזים מבעלי זכות הבחירה) מימשו את זכותם הדמוקרטית, ו־12 מ־21 הרשימות שהוגשו כמועמדות בבחירות עברו את אחוז החסימה ונכנסו לכנסת ישראל.

בין הרשימות שהתמודדו בבחירות אלה היו שתי רשימות נשים – האחת של ויצו בראשות רחל כגן, והאחרת, המפתיעה לכאורה, של נשים מהמגזר הציוני־דתי בראשות טובה סנהדראי. הראשונה נכנסה לכנסת, אך השנייה לא עברה את אחוז החסימה, אף שקיבלה אלפי קולות. הן התמודדות הנשים הן כישלונן עוררו סערה במגזר הדתי. יותר משבעים שנה חלפו מאז, אך נדמה כי עדיין לא באה שאלת השתתפותן של נשים דתיות בזירה הפוליטית על פתרונה, והיא עולה לשיח הציבורי חדשים לבקרים גם בימינו אנו.

במאמר זה אתחקה אחר סיפורה המרתק של רשימת האישה והפועלת הדתית (פד) שהתמודדה בבחירות הראשונות, אעמוד על מניעי הנשים הדתיות ומטרותיהן, אבחן את הגורמים לאי־הצלחתן האלקטורלית ואנתח את יחס החברה להתמודדותן ולכישלונן וגם את ההשלכות שהיו לדבר. כל אלה משמשים בבואה לזוהתה של האישה הדתית, למעמדה במרחב הציבורי ולתפיסה המגדרית המורכבת של המגזר הדתי. נוסף על כך, המקרה הפרטי של הרשימה פד משמש נקודת מוצא לדיון ברעיון העקרוני של מפלגת נשים שעולה לפרקים לשיח הפוליטי הישראלי גם במאה ה־21.

מפלגות נשים היו חלק מהמערכת הפוליטית ביישוב שהתפתחה משנות העשרים ושהייתה תשתית לפוליטיקה הישראלית. אף על פי כן, המחקר נוטה לראות בהן שוליות ונכשלות ואינו מרבה לעסוק בהן. בכך, לדברי אסתר הרצוג, חוקרת ומיוזמות מפלגת נשים בשנות התשעים, מפחיתים מחשיבות תרומתן ואף פוגעים בפוטנציאל העתידי שלהן.¹ במאמר זה אני מוסיפה אפוא נדבך לשדה המחקר העוסק במפלגות נשים בישראל.

'חברת הפועל המזרחי אינה אשה דתית סתם', כתבה בינואר 1949 מרים אליאש, מיוזמות רשימת האישה והפועלת הדתית פד, והבהירה: 'חברת הפועל המזרחי שהקריבה לא מעט מימי נעוריה בעד רעיוננו, בעד תנועתנו, בעד ציוניות וחלוציות, אינה יכולה ליהפך ביום אחד לחבר מוגבל בתנועה'.² משפט זה טומן בחובו את התסכול שהרגישו הנשים הציוניות־דתיות שעה שנדחו מרשימת החזית הדתית המאוחדת בשל לחץ הציבור החרדי. החזית הדתית המאוחדת נוסדה בנובמבר 1948, שאז סיכמו אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל החרדיות עם המזרחי והפועל המזרחי הציוניות־דתיות על הקמת רשימה משותפת שתתמודד בבחירות. אולם תנאי לאיחוד בין המפלגות היה הדרת נשים מהשתתפות ברשימה.³ תגובת הנשים הדתיות הייתה אקטיבית: הן הקימו רשימה נפרדת משלהן, וזו מצויה במוקד הדיון במאמר.

כדי להבין את פשר היזמה לעומקו, יש להכיר את הרקע ההיסטורי שלה:

- 1 אסתר הרצוג, 'מפלגות נשים בישראל', סוגיות חברתיות, 7 (2009), עמ' 7, 11.
- 2 מרים אליאש, 'מה השגנו בבחירות?', נתיבה, ה (שבט תש"ט), עמ' 2. ההדגשה שלי.
- 3 [ללא ציון מחבר], 'נחתם הסכם על רשימה דתית אחידה', מעריב, 11.11.1948, עמ' 1.

רשימת הנשים הדתיות בבחירות הראשונות לכנסת: כישלון או הישג?

הציונות הדתית ושאלת מקומה של האישה בזירה הפוליטית בתקופת היישוב

בשנת 1898 העניקה התנועה הציונית לנשים את הזכות לבחור ולהיבחר (להלן: שוויון פוליטי, שמשמעותו בדמוקרטיה המערבית היא מימוש שתי הזכויות – לבחור ולהיבחר). בארץ, עוד בבחירות הראשונות לאספת הנבחרים, שנערכו בשנת 1920, נשים בחרו ונבחרו, לאחר שגובשו שתי פשרות: האחת – אספת הנבחרים שעתידי להיבחר תכריע בסוגיית השוויון הפוליטי לנשים; והאחרת – הגברים החרדים יצביעו בבחירות אלה גם עבור נשותיהם.⁴ התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות בארץ ישראל, שנוסדה בשנת 1919 כדי לפעול לקידום מעמדן הפוליטי של נשים בארץ, הובילה את המאבק גם בשנים שלאחר מכן. המאבק הוכתר בהצלחה כשבראשית 1926 הצהירה אספת הנבחרים על שוויון פוליטי לנשים ביישוב.⁵ הוויכוח הער שהתנהל במחצית הראשונה של שנות העשרים בשאלת השוויון הפוליטי לנשים ביישוב גילם את גוני החברה ועמדת המגזרים השונים בכל הנוגע למקומה של האישה במרחב הציבורי. עבור הציונות הדתית היה זה צומת שהפגיש בין מסורת לחידוש, ואבן בוחן לבחינת יחסה המורכב למעמד האישה בה.

בציונות הדתית היו באותה העת שתי מפלגות עיקריות: תנועת המזרחי, שנוסדה בשנת 1902 בתור תנועה דתית כחלק מן ההסתדרות הציונית והייתה בעלת זיקה למעמד הבורגני-דתי, ותנועת הפועל המזרחי (להלן הפוהמ"ז), שנוסדה בשנת 1922 וביקשה לשלב בפעילותה הציונית ערכי דת וסוציאליזם. הציונות הדתית התלבטה בעניין הדרך שתשמר בה את העבר ותבטיח את קיום המסורת אך גם תהיה חלק מהחברה החדשה, ולפיכך תאפשר כינון יחסי מגדר חדשים.

הרצון לשלב בין ציונות לדת הצריך הגדרה מחודשת של תפקידי המינים בחברה. בחברה היהודית המסורתית מקומה המוצהר של האישה וייעודה העיקרי היו בחיק הבית והמשפחה, אך עידן התחייה הלאומית יצר מצב חדש, וזה התבטא בצורך לשתף נשים במרחב הציבורי ובשאיפת נשים להשתתף בו בזכות עצמן. מצב זה, שהיה כרוך במרידה במסגרות הישנות בלי שינוי ערכי המסורת, העמיד את הציונות הדתית במצב מורכב ואילץ את האישה הדתית למצוא דרך לשילוב שתי שאיפותיה המנוגדות: הרצון בעצמאות ופעילות במרחב הציבורי מצד אחד ושמירה על המסורת ועל מקומה המסורתי בחברה מן הצד האחר.

בתנועת המזרחי עוצב דיוקן 'נשי' שלפי הגישה המסורתית התמקד במשפחה ופעל בשדה הרווחה והחסד שהיו אפיקי העשייה המסורתיים של נשים יהודיות. החידוש היה בהחדרת הערכים הלאומיים לתחומי פעילותה של האישה. תפקידה המסורתי של האישה קיבל משמעות חדשה והשפיע על דימויה בהיותה בעלת חשיבות מכרעת לעניין הלאומי.

4 חשוב להבהיר כי היו אלה בחירות של חברה וולונטרית שהתנהלה במשטר בריטי-מנדטורי. לפיכך התאפיינו מערכות הבחירות עד הקמת המדינה גם בהסדרי ייצוג חריגים דוגמת אלה שנוכרו כאן. על כך ועל המערכת הפוליטית ביישוב ראו: דן הורוביץ ומשה ליסק, מיישוב למדינה: יהודי ארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, עם עובד, תל אביב 1977.

5 מרגלית שילה, המאבק על הקול: נשות היישוב וזכות הבחירה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2013.

גם בתנועת הפוהמ"ז דגלו באישה הבונה 'תא-משפחה נאמן' ובאמצעותו משפיעה במישרין על התנועה ועל היישוב,⁶ אולם גם צידדו במעורבות האישה בכל המפעלים הלאומיים של התנועה, ובכלל זה בתחום ההתיישבות ואף בתחום הביטחון, שהיה זירה 'גברית' מובהקת. לשיטת חברי התנועה, המשך קיומה - מבחינה רעיונית ומעשית כאחת - היה תלוי בשילובה של האישה בבניין הארץ.

התפיסה המגדרית המורכבת של הציונות הדתית, שניכרה בוויכוח בשאלת השוויון הפוליטי לנשים בשנות העשרים, נעה בין התנגדות לו בתחילתו לתמיכה בו בסופו. המזרחי הייתה חלק מההסתדרות הציונית שכאמור העניקה שוויון זכויות פוליטי לנשים, ואף המזרחי בחוץ-לארץ העניקה זכות זו לנשים,⁷ ולנשים היה תפקיד חשוב בהגברת כוחה האלקטורלי של התנועה. הן היו אמורות לפעול בקרב נשים לשם קירובן לרעיון הדתי-לאומי.⁸ אולם בארץ היו מי שסברו כי אין זה מן הראוי להעניק לנשים שוויון פוליטי, ועל כך נכתב לא מעט. אציין בקצרה שהציבור החרדי טען כי הדבר הוא בבחינת פרצה בדת ומנוגד לתורה. גם המזרחי הביעה הסתייגות לאחר התייעצות עם הרב קוק, שהתנגד לכך בתחילה מסיבות ערכיות ומוסריות.⁹ ואולם נראה כי המניע העיקרי לעמדה המסתייגת של המזרחי היה חברתי-פוליטי.¹⁰ הרב יהודה פישמן (מימון), ממנהיגי התנועה, הודה כי התנגדות המזרחי לשוויון פוליטי לנשים לא נבעה מהשקפה דתית, אך גם לא נועדה למצוא חן בעיני החרדים. לדבריו, מקורה בהכרה הפנימית של המזרחי ובהתחשבותה ברוח העם, דהיינו כדי להתחשב ברכים שלא ישתתפו בבחירות אם תהיה זכות בחירה לנשים.¹¹ גם הרב משה אוסטרובסקי סבר כי עמדתה 'של המזרחי בשאלת זכויות האישה בבחירות לאספת הנבחרים היא בעד זכות האישה, וכל שאיפתו היא רק למצוא דרך שגם שאר חלקי היהדות החרדית שבארץ ישראל יוכלו להשתתף בבחירות'.¹² אפשר להעריך כי העדפת

- 6 ש' חבר, 'בנות תורה ועבודה', הַצפָּה, 30.12.1941, עמ' 3; סקירה על הפועלת הדתית, ללא שם ותאריך, ארכיון הציונות הדתית (להלן אצ"ד), עמינוח, א"ב 15.
- 7 י' ניסבובים, 'הסתדרות נשים מזרחיות', המזרחי, 12.1.1922, עמ' 2.
- 8 [ללא ציון מחבר], 'הועדות הגליליות של המזרחי', שם, 25.4.1919, עמ' 10 [ללא ציון מחבר], 'עבודת הנשים', שם, 28.5.1919, עמ' 11.
- 9 על עמדת הרב קוק ראו: מכתב גלוי מהראי"ה קוק לוועד הסתדרות המזרחי, י"א בתשרי תר"פ (1919.10.5), אצ"ד, פ"מ 537. לימים התמתן הרב קוק בהתבטאויותיו. ראו: מנחם פרידמן, **חברה ודת: האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל, 1918-1936**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1977, עמ' 164-169.
- 10 כך טענה עדה פישמן (מימון), אחות הרב פישמן (מימון), שעמדה בראש תנועת הפועלות, בריאיון שערך עמה גרעון שגיא, 20.7.1970, ארכיון העבודה, 104-83-3IV; ראו גם: ש' זוהר, 'האישה ואספת הנבחרים', **האישה**, א (אפריל 1926), עמ' 28; התאחדות הנשים העלתה טענה דומה, מארס 1928, הארכיון הציוני המרכזי (להלן אצ"מ), J75/24.
- 11 יהודה לייב פישמן (מימון), **לשעה ולדור**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ה, עמ' קיז-קיח.
- 12 דברים מתוך מכתב לסופיה פיק, מראשי הסתדרות נשי מזרחי בירושלים, 1.7.1925, גנוך הציונות הדתית (להלן גצ"ד), מ"ע של המזרחי, חטיבת המרכז הארצי, תרפ"ה-תרפ"ו.

רשימת הנשים הדתיות בבחירות הראשונות לכנסת: כישלון או הישג?

המזרחי את הציבור החרדי על פני שוויון פוליטי לנשים נבעה גם מהתפיסה המסורתית בדבר מקומה של האישה בחברה, כמו שעולה מדברי גאולה בת-יהודה, בתו של הרב פישמן (מימון): 'חזקה ממנו [מההיבט ההלכתי] הייתה התפיסה המסורתית של "כבודה בת מלך פנימה", ובעקבותיה חלוקת התפקידים המוגדרת של בני הזוג במשפחה היהודית'.¹³ בשנת 1920 הוחלט להתיר, זמנית, לנשים לבחור ולהיבחר כדי שאספת הנבחרים תכריע בעניין. לקראת הבחירות הבאות צידדה הציונות הדתית בעריכת משאל עם בסוגיה, אולם זה לא בוצע בשל התנגדות החרדים, ולפיכך היא הודיעה על תמיכה בשוויון פוליטי לנשים. הפער הרעיוני בין הציונות הדתית ובין החרדים בכל הנוגע לשאלת מעמדה של האישה במרחב הציבורי-הפוליטי בא לידי ביטוי מעשי בינואר 1926, שאז הצטרפה הציונות הדתית לאספת הנבחרים שעה שפרשו ממנה החרדים. הציונות הדתית הכריעה בעד שוויון פוליטי לנשים לשם קידום השתתפותן במפעל הלאומי ומימוש ערכי התנועה.

עמדות הנשים הדתיות בנושא היו בבואה לעמדות הגברים. ההתבטאויות המעטות היו של חברות הסתדרות נשי מזרחי. בתקופת המנדט הבריטי פעלו ביישוב ארגוני נשים שפעלו בתחום הבריאות, בתחום ההכשרה המקצועית, בתחום התרבות, בתחום החינוך, ועוד. אחדים מהארגונים ביקשו לקדם את מעמדם של הנשים ביישוב ואף הציבו לעצמם מטרות פוליטיות. בין הארגונים הבולטים היו הדסה, תנועת הפועלות, ויצו, הסתדרות נשים עבריות והתאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות בארץ ישראל.¹⁴ שני ארגוני נשים היו בציונות הדתית: הסתדרות נשי מזרחי, שהוקמה בשנת 1918 (לאחר שבשנת 1915 נוסדה הסתדרות נשי מזרחי בארצות הברית), וארגון הפועלות של הפועל המזרחי, שנוסד בשנת 1935.¹⁵ עד שלהי שנות השלושים היו הסתדרויות נשי מזרחי בעלות צביון מקומי ללא קשר ביניהן (ההסתדרות הירושלמית נוסדה בשנת 1919, ולאחריה הוקמו סניפים ברחבי הארץ. הסניף התל-אביבי למשל נוסד בשנת 1929). הן היו בעלות זיקה רבה לתנועת המזרחי, ומטרתן הייתה לפעול עם הגברים לשם הגשמת הרעיון של תחייה לאומית בארץ ישראל ברוח התורה, ולעשות נפשות לתנועה בקרב נשים.¹⁶ לצד מטרה מרכזית זו, נשי מזרחי

13 גאולה רפאל בת-יהודה, הרב מימון בדורותיו, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ט, עמ' 234.

14 בת שבע מרגלית-שטרן, גאולה בכבלים: תנועת הפועלות הארץ-ישראלית, 1920-1939, יד יצחק בן-צבי ומכון שכטר למדעי היהדות, ירושלים תשס"ו; חנה הרצוג, 'ארגוני נשים בחוגים האזרחיים: פרק נשכח בהיסטוריוגרפיה של היישוב', קתדרה, 70 (תשנ"ד), עמ' 111-133; צפורה שחורי-רובין ושפרה שורץ, 'הדסה' לבריאות העם: פעילותה הבריאותית-חינוכית של 'הדסה' בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי, הספרייה הציונית וההוצאה לאור של ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים 2003; אסתר זמורה, נשים עבריות ציוניות: סיפורה של הסתדרות נשים עבריות מיום היווסדה ב-1920 ועד הפיכתה לפדרציה הישראלית של ויצו ב-1933, ויצו וגוונים, תל אביב תשס"ב.

15 לפירוט והרחבה ראו: לילך רוזנברג-פרידמן, מהפכניות בעל כורחן, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ה.

16 כך נקבע עוד באספה הראשונה של הסניף בעקרון (10.7.1918); [ללא ציון מחבר], 'אמן', הצפנה, 23.12.1943, עמ' 3; לאה זליגר, 'במחנה הנשים המזרחיות', המזרחי, 27.1.1921, עמ' 6.

פעלו בתחום הסעד והרווחה בדגש על סיוע לנשים. בשנת 1940 הוקם הארגון אמן, הארגון הארצי של נשי מזרחי בהנהגת הרבנית שרה הרצוג.¹⁷ הקמת אמן הביאה לידי תנופה בהתפתחות הארגון ולגידול ניכר במספר חברותיו. בשנת 1942 נמנו עם שורותיו אלפי חברות, ובאוגוסט 1948 היו בארגון 15,000 נשים. עמדת נשי מזרחי בשאלת השוויון הפוליטי לנשים בשנות העשרים הייתה מורכבת.

לאה זליגר ייסדה את הסתדרות נשי מזרחי בירושלים והייתה פעילה בולטת במרחב הציבורי, אולם היא ציינה שלל סיבות מדוע אין לשתף נשים בחיים הפוליטיים הציבוריים: עם ישראל הוא עם סגולה, ואין לחקות את מעשי הגויים; הושבת האישה היהודייה עם גברים סותרת את חוקי הצניעות של היהדות המסורתית; האישה חסרה את התכונות המתאימות לעשייה פוליטית; והחשש לשלום בית כשאין תמימות דעים בין בני הזוג. מסקנתה הייתה אחת: האישה צריכה לצאת מביתה, אך לא לפרוץ גדר; 'אין מקום לאישה היהודית בקבוצת גברים העוסקים במדיניות. תמלא נא האישה היהודית את כל חובותיה לביתה ולעמה וזה ייתן לה תוכן רוחני חשוב עד אין קץ ורק בזה תעזור לבניין הלאום היהודי בארץ האבות'.¹⁸ לשיטת זליגר, תפקידה של האישה מאז ומעולם היה להיות עזר כנגד בעלה, ועליה להיות מסופקת מתמיכתה בעסקנותו הפוליטית של בן זוגה. בעיני זליגר, היעדרות האישה מהזירה הפוליטית לא העידה על נחיתות, שכן היא הפנימה את תפיסת הגברים וגרסה כי ערך האישה בעם היהודי היה חשוב ומכובד, 'ולכן לא חשבה האישה היהודית לעצמה להכנעה אם אין היא לוקחת חבל בעניינים מדיניים'.¹⁹ הנימוקים שנימקה היו הד לנימוקי הגברים בסוגיה זו.

גם לאחר כמה מערכות בחירות שנשים בכלל ונשים דתיות בפרט היו פעילות בהן, הצהירו פעילות דתיות כי מעורבות האישה בפוליטיקה צריכה להיות פסיבית בלבד. כך למשל אניטה מילר־כהן, פעילה בהסתדרות נשי מזרחי, סברה בשנת 1943 שעל האישה להיות מעורבת בפוליטיקה, אך עיקר תפקידה להשפיע בבחירות, ולא 'לשלוט'. הווה אומר לבחור את האנשים שינהלו את העניינים בפועל, אך לא להיבחר.²⁰ מחקרים מעידים כי נשים דתיות ברחבי העולם פיגרו בקריאה לשינויים חוקתיים־חברתיים ובתביעה לשוויון זכויות, לעומת נשים לא דתיות.²¹ הן הפנימו את נחיתותן

17 שרה הרצוג (1896-1979), נולדה ברוסיה. בילדותה היגרה משפחתה לסקוטלנד, ושם היא רכשה השכלה. בשנת 1917 נישאה לרב יצחק הרצוג, לימים הרב הראשי האשכנזי בארץ ישראל. בשנת 1936 עלתה לארץ והייתה מהדמויות הבולטות של נשי מזרחי. המידע הביוגרפי על הנפשות הפועלות מובא מתוך: רוזנברג־פרידמן, *מהפכניות בעל כורחן*.

18 לאה זליגר, 'לשאלת זכות בחירת הנשים בא"י', הירדן, 2, ד-ה (נובמבר-ינואר 1920), עמ' 8-10.
19 שם, עמ' 8.

20 בתוך: [ללא ציון מחבר], 'המושב הרביעי של אמן', *הצפנה*, 12.7.1943, עמ' 5.

21 למשל: הנשים הקתוליות באירלנד ועמדתן בנוגע לשינוי ארגוני ושוויון זכויות, M. Luddy, 'Women and Philanthropy in Nineteenth-Century Ireland', *Voluntas*, 7, 4 (December 1996), pp. 350-364.

רשימת הנשים הדתיות בבחירות הראשונות לכנסת: כישלון או הישג?

בחברה הדתית ופיגרו אחר נשים לא דתיות שהשתחררו מכבלי הדת והיו חופשיות לתבוע שוויון. תופעה דומה ניכרה גם בציבור הדתי בארץ ישראל, אולם היו נשים ציוניות-דתיות, שכחלק מהירתמותן לבניין הלאום פיתחו מודעות לשאלת האישה בחברה החדשה לצד תודעה עצמית ולא היססו לתבוע שוויון זכויות פוליטי לנשים.

אסתר רובינשטיין למשל טענה שנימוקי המתנגדים לשוויון פוליטי לנשים אינם מספקים. היא גרסה כי אין מניעה הלכתית וכי באמצעות מניעת השתתפות הנשים בבחירות ובחיים הפוליטיים, המתנגדים מקטינים את דמותו הרוחנית של העם 'ומורידים את ערכו, ערך עם נאור ומשתחרר, בעולם'²² להבדיל מהרב קוק שסבר כי אימתן זכויות לנשים מעלה את ערכה של היהדות ואת מוסר היהדות בפני אומות העולם.²³ לדברי רובינשטיין, התחייה הלאומית הכרוכה בניתוק מההווי הגלותי חייבת לכלול גם את ההתנתקות מהנחיתות המסורתית-הגלותית של הנשים; בחברה החדשה יהיה לאישה מקום חדש, ומקום זה ישפיע מאוד על דימויה של החברה בתור חברה נאורה ומתקדמת.

מקור ההבדל בין שתי הגישות בקרב נשי מזרחי נעוץ בתפיסתן את מקומה של האישה. שלא כלאה זליגר, שגרסה כי האישה היהודייה צריכה להיות עוז כנגד, סברה רובינשטיין כי 'תמיד צריכה האישה לעמוד במדרגה אחת שווה עם האיש בן-גילה, כי בכל העתים ותקופות החיים העוברות עליהם מחויבים הם להיות שווים שניהם בכל: בחינוכם, בלימודם ובהתפתחותם, במצבם הרוחני, המוסרי והחברתי, וכן תמיד בכל ההתקדמות האנושית צריכה האישה ללכת רגל ישרה עם האיש בן-דורה, כי דרך החיים אחת היא, שווה, כוללת ומשותפת לשניהם תמיד'.²⁴ רובינשטיין תבעה שוויון מלא בין המינים והקדימה את זמנה בתפיסת מקומה של האישה הדתית בבית ובחברה. זליגר לעומתה ייצגה את התפיסה המסורתית של בני דורה, גברים ונשים כאחד.

עמדות אלה היו עתידות לעמוד במבחן המעשה במערכות הבחירות בתקופת היישוב, שכן מאמצע שנות השלושים הצטרף לתמונה ארגון נשים דתיות חדש, ואתו – זהות 'נשית' חדשה ועמדה חדשה בנוגע למקומה של האישה הדתית במרחב הציבורי.

בתקופה שעסקו נשי מזרחי בפעילויות רווחה והסברה בקרב נשים, עלו לארץ חלוצות דתיות שביקשו להשתתף בבניין הארץ. קליטתן הייתה קשה בשל היעדר מסגרת הולמת שיכלה להקל עליהן. החלוצה הדתית הייתה נחותה כפליים, שכן מהחברה הדתית היא נדחתה בשל מינה, ומהחברה הכללית נדחתה בשל דתה.

רחל ברקמן-לבקובסקי,²⁵ החלוצה הדתית הראשונה, עלתה לארץ בשנת 1921, התעקשה להצטרף לתנועת הפוהמ"ז וסללה את הדרך לחלוצות האחרות, ואולם שילוב נשים בתנועה

22 א' רובינשטיין, 'העברייה, חינוכה וזכויותיה', המזרחי, 22.10.1919, עמ' 6.

23 [ללא שם מחבר], 'תשובה כללית לרבים השואלים אותי על דבר השתתפות הנשים בבחירות', 29.3.1920, אצ"ד, פ"מ 537.

24 שם.

25 רחל ברקמן-לבקובסקי (1900-1936), נולדה ברוסיה, למדה בגימנסיה הממשלתית בוולנה, הייתה פעילה בענייני הפועלות הדתיות וממייסדות ארגון.

לא נתן מענה למצוקתן הכלכלית והחברתית. התגברות מצוקתן הפיזית של החלוצות הדתיות מצד אחד, וקיפוחן בחברה הדתית והכללית מצד אחר הובילו אותן להתארגנות עצמית בשלהי שנת 1934. את ארגון הפועלות הדתיות הקימו עולות חדשות בעלות רקע בתנועה, ובראשן טובה סנהדראי,²⁶ שעלתה לארץ בשנת 1934 ועם חברות הסיקה כי כדי שיתחזק מעמדן והן תוכלנה לתרום לבניין הארץ עליהן להתארגן. עלייתן לארץ של עוד חלוצות, ובהן מרים אליאש,²⁷ דבורה אלינר,²⁸ לאה תירוש ולאה עדיני, קידמה מאוד את התארגנות הפועלות הדתיות. בינואר 1935 נערך כינוס היסוד של ארגון הפועלות הארצי של הפוהמ"ז. המטרה המרכזית של ארגון הפועלות הייתה לשפר את מצב הפועלת הדתית מבחינה חומרית ורוחנית ולאפשר את שילובה בתנועת הפוהמ"ז. הארגון קרא להשתתפות נשים במשימות לאומיות. לצד התפקידים המסורתיים של האישה, הוא שאף גם לשינוי צביון החברה ומקומה של האישה בה. החלוצות הדתיות הגדירו את עצמן אימהות, דתיות וציוניות, ובעת הצורך גם בונות ולוחמות. הן ביקשו להיות פעילות בביסוס ההתיישבות העובדת ובמילוי תפקידים ביטחוניים שהיו כולם בבחינת חידוש לאישה דתית.

בעת הקמת ארגון הפועלות בשנת 1935 נמנו עם שורותיו כ־800 חברות, ובשנת 1948 עלה מספרן ל־6,000. לאחר הקמת מדינת ישראל הוסיפו לפעול שני הארגונים, ובשנת 1959 הם התמזגו לארגון אחד – תאד"ל: תנועת האישה הדתית לאומית. בשנת 1977 קיבל הארגון שם חדש: אמונה.

ארגון הפועלות של הפוהמ"ז היה עתיד להקים בשנת 1949 את רשימת הנשים פד. ייסוד הרשימה נבע אפוא לא יש מאין; תשתית לכך נוצרה בתקופת היישוב.

נשים דתיות במרחב הפוליטי בתקופת היישוב

מפלגת נשים מוגדרת 'מפלגה שקמה כדי לפעול בתוך המערכת הפוליטית להשגת שוויון זכויות לנשים בחברה. היא מבטאת את התודעה המשותפת של נשים רבות (כפרטים

26 טובה סנהדראי (1906-1993), נולדה בגליציה, ניהלה קבוצת הכשרה חקלאית של החלוץ המזרחי, השתתפה בייסוד תנועות בנות מזרחי ונבחרה לוועד המרכזי של המזרחי בפולין. ייצגה את הפוהמ"ז בקונגרסים ציוניים. חברת הוועד הפועל הציוני, הוועד הפועל של הפוהמ"ז, המזכירות הארצית של מועצת ארגוני הנשים, הקונגרס הבין-לאומי לנשים יהודיות ונשיאת האגודה לשירות לאומי והתנדבות בעם. הייתה חברת כנסת (תשי"ט-תשל"ג), ומשנת תשכ"ג – סגנית יושב ראש הכנסת. בהיותה חברת כנסת דאגה לנושאי אישות, זכויות סוציאליות, שוויון זכויות לנשים, שיקום אסירים ועוד.

27 מרים אליאש (1909-1987), נולדה בבלז. בשנת 1928 הצטרפה לתנועת תורה ועבודה וייסדה את סניף בני עקיבא בעירה. בשנת 1934 עלתה לארץ. פעלה במזכירות הארצית של ארגון הפועלות. הקימה סניפים חדשים, יזמה הקמת מטבחי פועלים, ארגנה סמינריונים ופעילות תרבותית, קורסים להשתלמות מקצועית ועוד. לימים הייתה חברת הנהלת המפד"ל ונאבקה למען שוויון זכויות האישה בה.

28 דבורה אלינר (1904-1928), נולדה בגרמניה. עלתה לארץ בשנת 1934 לאחר הכשרה. בעלת השכלה אוניברסיטאית. הייתה עובדת סוציאלית בסוכנות היהודית ובעיריית ירושלים.

רשימת הנשים הדתיות בבחירות הראשונות לכנסת: כישלון או הישג?

וכקבוצות מאורגנות) הנבנית לאורך שנות ההיסטוריה ביחס לאפליה ולקיפוח שלהן על רקע היותן נשים'.²⁹ מפלגות של נשים מוקמות מכוח תפיסתן של נשים ומאמונתן שמפלגות כלליות הנשלטות בידי גברים אינן מקדמות את פתרון בעיותיהן הייחודיות.³⁰ מפלגות נשים היו חלק מהפוליטיקה בחברת היישוב; הן השתתפו בכל ארבע מערכות הבחירות, ונציגותיהן נכנסו לאספת הנבחרים (בבחירות 1920 נבחרו לאספת הנבחרים שבע חברות מפלגות נשים: חמש מאגודות נשים ושתיים ממפלגת המתקדמים; בבחירות 1925 נבחרו 14 נשים נציגות מפלגות נשים: 13 מהן חברות התאחדות נשים לשיווי זכויות בארץ ישראל, ונציגת הסתדרות נשים עממיות; בבחירות 1931 נבחרו שלוש נשים חברות מפלגת הנשים המאוחדת: התאחדות נשים לשיווי זכויות והתאחדות נשים עבריות; ובבחירות שנערכו בשנת 1944, נבחרו ארבע נשים חברות מפלגה מאוחדת, שהיו בה שני ארגוני נשים: התאחדות נשים לשיווי זכויות והתאחדות נשים ציוניות ויצו, וכן נציגת נשי מזרחי). נוכחותן השפיעה על המערכת הפוליטית, ובאמצעותה – על החברה.³¹ נשים ציוניות-דתיות, כיתר הנשים, מימשו את זכות הבחירה במערכות הבחירות בתקופת היישוב בתמיכת הגברים, אולם מימוש זכותן להיבחר היה מורכב יותר, והוא זה שהיה במוקד הוויכוח החברתי-ציבורי בעניין, בתקופת היישוב וגם בבחירות 1949, שבמוקד המאמר.

בשתי מערכות בחירות (מתוך ארבע) שהתנהלו ביישוב השתתפו נשים דתיות בתור מועמדות ברשימות של נשים, ואף נבחרו לאספת הנבחרים. לאה קוק, לימים מייסדת הסתדרות נשי מזרחי בתל אביב, נבחרה לאספת הנבחרים השנייה, בשנת 1925, מטעם הסתדרות נשים עממיות.³² לאה קוק הייתה גיטתו של הרב האשכנזי הראשי הרא"ה קוק, שהביע התנגדות למתן זכות בחירה לנשים. אמנם היא לא השתתפה בפועל באספה (מהמושב הראשון נעדרה בשל מחלה, ומהשני התפטרה),³³ אך אין עובדה זו גורעת מהחדשנות שבעצם בחירתה.

אישה דתית שעמדה בראש רשימת נשים עצמאית נבחרה לאספת הנבחרים זמן קצר לאחר תום הוויכוח שתנועת המזרחי בלטה בו בהתלבטותה; בחירתה מעידה על תפיסה 'נשית' חדשה בציונות הדתית. לאה קוק הייתה אחת מנשי מזרחי שלא הביעו את עמדתן בעת הוויכוח בשאלת השוויון לנשים, אולם בהזדמנות הראשונה שיכלו לבטא את דעתן

29 הרצוג, 'מפלגות נשים בישראל', עמ' 35.

30 גדעון דורון ודניאלה שנקר-שרק, מח"כות לייצוג: נשים בפוליטיקה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1998, עמ' 129.

31 שי חורב, אספת הנבחרים והועד הלאומי 1920-1948, דוכיפת, חיפה 2009; רוזנברג-פרידמן, מהפכניות בעל כורחן.

32 לצד לאה קוק היו בראש רשימה י"ב של הסתדרות נשים עממיות: שמחה אברונין, לאה קרצמר ומלכה גורדון, אצ"מ, J1/63/1, J1/63/2.

33 לאה קוק במכתבים לוועד אספת הנבחרים ולוועד הלאומי, 8.1.1926, 17.1.1926, דצמבר 1926, 13.1.1927, אצ"מ, J1/63/1.

הן עשו זאת, במעשים ולא בהצהרות. אפשר לראות בבחירתה של לאה קוק מעין מעשה מחאה נגד התלבטות המזרחי עד אז או הבעת עידוד ותמיכה בתנועה שהחליטה בסופו של התהליך בחיוב. היבחרותה של קוק לתפקיד העידה על החשיבות שהיא הקנתה לדבר.

שנות הארבעים היו שיאו של תהליך התפתחות תודעתן העצמית של הנשים. דווקא השדה הפוליטי בעל הדימוי ה'גברי' היה מקום לביטוי עצמיותן ועצמאותן. בשנת 1944 ארגו נשי מזרחי רשימה של 54 נשים דתיות שביקשו להתמודד עצמאית בבחירות לאספת הנבחרים של כנסת ישראל. בראש הרשימה שסימנה היה בן עמדו הינדה אוסטרובסקי, אסתר רבין, שושנה אלטמן, שולמית לבנון ולאה קוק, כולן פעילות בהסתדרות נשי מזרחי.³⁴ הן ניהלו תעמולת בחירות, ובכללה אספות, הרצאות ופגישות בכל הסניפים, הקמת קרן בחירות והפצת כרוזים. בהסכם שערכו הנשים עם המזרחי נקבע שהן יעבירו את מרבית הקולות שיתקבלו עבור רשימתן לתנועת האם, ויתירו לעצמן מנדט אחד בלבד.³⁵ הסכם זה ביטא הזדהות עם תנועת האם ורצון להגביר את כוחה, ולא גרע מהחדשנות שבריצה עצמאית של עשרות נשים דתיות שביקשו להיות חלק מהזירה הפוליטית. מעשה זה, שהיה כולו בבחינת חידוש ביהדות המסורתית, היה ביטוי לחדירת תפיסה מגדרית חדשה לציונות הדתית.

ד"ר אסתר רבין, מייסדת נשי מזרחי בחיפה, נכנסה בתור נציגת הרשימה הזאת לאספת הנבחרים.³⁶ רבין החזיקה בסטריאוטיפים ה'נשיים' המסורתיים שלפיהם אופייה 'הטבעי' של האישה אינו מתאים לפוליטיקה, ואולם להבדיל מגברים שהתנגדו להכנסת האישה 'לתוך הקלחת, לתוך הזוהמה הפוליטית [...] זו שעלולה לחתור מתחת חיי המשפחה, לזעזעם "להפריעם וממילא לזעזע את כל חיי האומה",³⁷ היא לא מצאה בכך צידוק להוצאת האישה מהחיים הפוליטיים.

תפיסתה של אסתר רבין הולמת את הטענה העולה ממגוון מחקרים, שלפיה נשים מצטרפות לפוליטיקה ומשתלבות בעמדות מנהיגות מאחר שהן רואות את החברה לנגד עיניהן ורוצות לשפרה. במילים אחרות, הנימוק המכריע לכניסתן של נשים לפוליטיקה הוא תרומה לחברה, והדאגה לקהילה היא שמניעה אותן.³⁸ גם בתודעה העצמית של הפועלות הדתיות חלה התקדמות, והן תבעו לצרף אישה לרשימת הפועל המזרחי לבחירות בשנת 1944.³⁹ בקרב חברי הפועל המזרחי התעורר ויכוח בשל החשש כי תביעה זו תקשה על גיוס קולות של חרדים, אך לאחר שנודע לחברים כי יש

34 ב.ב., 'רשימת נשי מזרחי ונשים דתיות בלתי מפלגתיות', הצפנה, 3.7.1944, עמ' 1.

35 ישיבה משותפת לנשי מזרחי ולמזרחי, 22.6.1944, אצ"ד, פ"מ 306.

36 [ללא ציון מחבר], 'נשים ופוליטיקה', אמן (אפריל 1944), עמ' ד, אצ"מ, A351/88.

37 [ללא ציון מחבר], 'מקור וחיקוי', הצייר (ינואר 1919), עמ' 4.

38 ענת פלדמן, 'פוליטיקה, אתניות ומגדר: ארגון הנשים של תנועת סס', בתוך: טובה כהן ושואל רגב (עורכים), אשה במזרח-אשה במזרח: סיפורה של היהודייה בת המזרח, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ה, עמ' 297.

39 ריאיון שערכה המחברת עם לאה לוי, 17.7.2000.

רשימת הנשים הדתיות בבחירות הראשונות לכנסת: כישלון או הישג?

רשימות נשים מטעם ויצו ונשי מזרחי, הוחלט: 'צריכה החברה להופיע ברשימה מיוחדת ולהתמודד'.⁴⁰ בתנועת הפועל המזרחי העדיפו רשימה עצמאית של נשים על פני צירופן לרשימת התנועה, קרוב לוודאי משיקולים אלקטורליים, דהיינו כדי לקרב קולות דתיים שיימנעו מלהצביע לרשימת התנועה אם תהיינה בה נשים.

הפועלות הדתיות ארגנו אפוא רשימת נשים נפרדת: רשימת נשים תורה ועבודה. סימנה של הרשימה היה לו, ובראשה עמדו טובה סנהדראי, לאה וינר, מרים אליאש, רבקה אהרוני, רחל קהתי ולאה עדיני, מהפעילות הבולטות של ארגון הפועלות. ואולם בהגיע רגע האמת נסוגו הנשים.⁴¹ אפשר להסביר זאת כך: החברות והחבריים בתנועת הפועל המזרחי כאחד ראו לנגד עיניהם מעל לכול את קידום התנועה ויישום מטרותיה. הנשים העדיפו להיות מיוצגות ברשימת התנועה ולא להתמודד ברשימת נשים נפרדת, ואילו הגברים עצמם לא התנגדו עקרונית לייצוג נשים ברשימת התנועה, אולם חששו מפגיעה בפוטנציאל הבחורים שעלולים להסתייג מכך. לפיכך הוחלט שכל החבריים והחברות יעבדו למען הרשימה הכללית של הפועל המזרחי – רשימת תורה ועבודה. כן נקבע שרשימת נשים תורה ועבודה (לו) תוצג רשמית בבחירות, אך בפועל ייקראו הנשים להצביע לרשימה הכללית של התנועה. לחברות הובטח מקום באספת הנבחרים, אף שברשימת הפוהמ"ז לא הייתה אישה.⁴² בדרך זו השביע הפוהמ"ז את רצון הדתיים שלא רצו נשים ברשימה, את רצון החברות שביקשו נציגה מטעם התנועה באספת הנבחרים והשיגו זאת, ואת רצון החבריים אשר חששו שמא תתחרה רשימה נשית עצמאית ברשימתם ותפלג את התנועה.⁴³ השתייכות החברות לתנועה והרצון לקדם אותה הם אלה שהכריעו את הכף בבואן להחליט. עם זאת, השאיפה להיות מיוצגות באספת הנבחרים, גם אם כחלק מתנועה, הייתה חדשה.

תוצאות הבחירות של שנת 1944 היו דרמטיות מבחינת מעמד האישה הדתית בזירה הפוליטית. הן ביטאו תפנית של ממש ממצב של הסתייגות מנוכחות נשים בפוליטיקה להימצאות של נשים דתיות ברשימות דתיות שונות. רשימת בן של נשי מזרחי זכתה במנדט אחד, ובין צירי המזרחי באספת הנבחרים הייתה גם הרבנית הינדה אוסטרובסקי, לאחר שהתפטרה ד"ר אסתר רבין.⁴⁴ טובה סנהדראי צורפה לרשימת הפועל המזרחי על פי ההסכם שנקבע מראש.⁴⁵ אפשר לומר ששני הסוגים המוכרים של ייצוגי נשים במערכת

40 הוחלט לסייע לנשים בהסברה ובתקציב. ישיבות הועה"פ של הפוהמ"ז, 21.6.1944, 12.7.1944, אצ"ד, פ"מ 113.

41 הן חששו שמא תפלג רשימת נשים את התנועה. פרטי-כל ישיבת הועה"פ, 19.7.1944, שם.

42 הוחלט שלא ידפיסו פתקאות בעד רשימה לו, אך בתל אביב ידאגו לעשרה קולות לרשימה זו. אצ"מ, J1/1211; פרטי-כל ישיבת הועה"פ, 19.7.1944, אצ"ד, פ"מ 113.

43 ריאיון שערכה המחברת עם לאה לוי, 17.7.2000.

44 ישיבת ההנהלה הארצית של המזרחי, 21.8.1944, אצ"ד, פ"מ 306; אצ"מ, J1/7202, J1/7853, J1/7849, J1/7192.

45 אסתר רבין צורפה לרשימת המזרחי. חלוקת הצירים לפי הרשימות והסכמי העודפים: אצ"מ, J1/7202; טובה סנהדראי ואסתר רבין נבחרו לוועדה לשירותים ציבוריים בישיבה השנייה. J1/7847/1, שם, 20.5.1945.

הפוליטית באו לידי ביטוי על ידי נשים ציוניות־דתיות בבחירות בשנה זו. ההישג המרשים כפול: הן נוכחות אישה במפלגה דתית הן רשימה עצמאית של נשים דתיות. זה היה ביטוי לשינוי במעמד האישה ביהדות הדתית, שהיה תוצר של פיתוח התודעה העצמית של הנשים והאמון בכוחן וביכולותיהן בעשורים הקודמים.

גם הנשים הבינו את גודל ההישג, ועל כך מעידים דבריה של חנה לנצקרסון־פרבשטיין: 'אף על פי שקיבלנו מנדט אחד בלבד, ניצחנונו לעומת רשימות ארגוני נשים אחרים [ויצו] היה משביע רצון. רכשנו 25% מכל קולות הנשים הנתונים לרשימות הנשים. זהו ניצחון גדול אם נתחשב בעובדה שלדאבוננו הרב חלק גדול מהנשים הדתיות לא הלך לקלפי מסיבות ידועות'.⁴⁶ הנשים הדתיות הציוניות בחרו ונבחרו. נוכחותן בשדה הפוליטי ניפצה את התפיסה המסורתית שרווחה בחברה הדתית בדבר אי־התאמת האישה לפוליטיקה.

נוכחות הנשים הדתיות בזירה הפוליטית נועדה לחזק את הצביון המסורתי של היישוב, ולפיכך להעצים דווקא את התפיסה המסורתית בנוגע למקום הראוי כביכול של האישה במרחב הפרטי, אולם בו בזמן היא סללה דרך חדשה שגולמה בעשייה של הנשים שהציגה זהות חדשה של נשים. על אף הצהרותיה הפומביות של האישה הדתית, היא ביקשה להימנות עם המחליטים ומעצבי החברה והמדיניות. זהותה הוותיקה שעוצבה לפי התפיסה 'כל כבודה בת מלך פנימה' פינתה את מקומה לזהות ה'נשית' החדשה, שלא הדירה את עצמה מתחומי הפעילות 'הגבריים' ביותר. השילוב הפרדוקסלי בין התפיסה המגדרית־מסורתית ובין התפיסה המגדרית החדשה יתבטא גם בבחירות בשנת 1949.

לכאורה הייתה הקמת המדינה אמורה להיות עוד שלב בביטוי הזהות החדשה של האישה הציונית־דתית במישור הפוליטי. כך למשל ויצו, שהתמודדה בבחירות בשנת 1949, 'ירשה את מקומן של מפלגות הנשים מתקופת טרם ייסוד המדינה', והכניסה את רחל כגן הפמיניסטית לכנסת,⁴⁷ אולם בנוגע לנשים הציוניות־דתיות, הקמת המדינה סימנה את חזרתה של תקרת הזכוכית שבלטה בייחוד בשל נוכחותן בשדה הפוליטי בתקופת המנדט.

רשימת האישה והפועלת הדתית (פד): משלימה או מתחרה

'מתוך משמעת כללית למופת ובהתרוממות רוח שהקיפה את כל מדינת ישראל, בחרו אתמול מאות אלפי תושבי המדינה את נציגיהם לאספה המכוננת',⁴⁸ כך תוארו הבחירות הראשונות שנערכו בינואר 1949 בעיתון הציוני־דתי ה'צפנה'. בעיתון נתנו ביטוי להתרגשות

46 ח' לנצקרסון־פרבשטיין, 'ליובל חמש שנים של מרכז ארגוני נשים מזרחי, אמן בא"י', אמן (1945), עמ' 8, שם, A351/38.

47 הרצוג, 'מפלגות נשים בישראל', עמ' 10.

48 [ללא ציון מחבר], 'בחגיגות ובגאון הלכו המוני בית ישראל לבחירות הראשונות של האספה המכוננת', ה'צפנה', 6.1.1949, עמ' 1.

רשימת הנשים הדתיות בבחירות הראשונות לכנסת: כישלון או הישג?

העזה שאחזה בתושבי ישראל הצעירה. 'ההצבעה שנעשתה חוויה גדולה לכל משתתפיה, קיבלה אופי של התרגשות ומחזות גיל מיוחדים [...] זקנים וישישים בירכו בקול רם "שהיינו" [...] כשדמעות נוצצות בעיניהם',⁴⁹ תואר בעיתון. בעלון זרעים של תנועת הנוער הציונית-דתית בני עקיבא תיארו את ימי הבחירות כאות ומופת לבגרות הציבורית והחברתית של החברה הישראלית הצעירה, לרצינותה ולתרבותה הגבוהה. לא היו מריבות פומביות, נמסר בעלון, לא מלחמות אחים ולא קטטות. 'היו אלה ימי מבחן רציני למדינה הצעירה, אשר לא נוסתה עד כה בכגון אלה',⁵⁰ צוין ואף סוכם כי המדינה עמדה במבחן בכבוד רב. אולם מנקודת המבט של האישה הציונית-דתית, המבחן הסתיים בכישלון חרוץ. 12 נשים נבחרו לכנסת בבחירות אלה. עשר מהן היו מרשימות הפועלים, דיווח בגאווה עיתון קול העם הקומוניסטי, רק אחת מתנועת הרוח (אסתר רזיאל-נאור) ואחת מרשימת נשים-ויצו (רחל כגן). זו הייתה בעיני הכתב הוכחה ל'עירנותן הפוליטית של נשי ישראל' וגם ל'השתתפותן הפעילה בחיים הפוליטיים והציבוריים של המדינה'.⁵¹ על דרך השלילה אפשר לשאול אם היעדרותן של נשים דתיות מהכנסת הייתה ראיה לאי-השתתפותן בחיים הציבוריים. התשובה שלילית.

ערב הבחירות הראשונות לכנסת, בשנת תש"ט, היה ארגון הפועלות הדתיות גורם חשוב בציונות הדתית. הוא פעל רבות בתחום החינוך, הרווחה וקליטת העלייה, והלך והתבסס כספית, בעיקר על מגבית בחוץ-לארץ. חברותיו – טובה סנהדראי, מרים אליאש, לאה וינר ודבורה אלינר – נבחרו בשנת 1948 לוועד הראשי של התנועה העולמית של המזרחי והפועהמ"ז. לחברות לא היה ספק שעל סמך פועלו הציבורי החשוב של ארגונן 'בכל ענייני היישוב' ועל בסיס השתתפותן במערכות בחירות עם הגברים בתקופת היישוב, תהיינה מנהיגות הארגון מועמדות לכנסת. הן אף ציפו לכך, הבהירה מרים אליאש,⁵² אולם ניסיון והערכת פעילותן במרחב הציבורי לא עמדו לחברות שעה שהחליטו המפלגות הדתיות לאחד את הכוחות ולהתמודד ברשימה אחת לכנסת הראשונה. איחוד זה הותיר את הנשים בצד.

מאוחדים ללא נשים

המערכת הפוליטית בישראל מתאפיינת במגזריות ומבוססת על מפלגות שמייצגות אינטרסים מגזריים.⁵³ גם המגזר הנשי ביקש להיות מיוצג בכנסת הראשונה באמצעות מפלגה משלו. חברות ויצו ביקשו זאת מלכתחילה. הנשים הדתיות ביקשו זאת כדיעבד ובלית ברירה לאחר שהדיר אותן המגזר הדתי.

49 [ללא ציון מחבר], 'השתתפות ההמונים בבחירות', שם, 26.1.1949, עמ' 4.

50 [ללא ציון מחבר], 'על הסדר', זרעים, ה, ק"ד (שבט תש"ט), עמ' 2.

51 ד' יפה, 'למעמדה ומלחמתה של האישה בישראל', קול העם, 8.3.1949, עמ' 2.

52 נעמי גוטקינד-גולן (עורכת), מרים אליאש – דרך אמונה בהרתי, מורשת, תל אביב 1991, עמ' 151.

53 הרצוג, 'מפלגות נשים בישראל', עמ' 7.

הקמת מדינת ישראל חוללה שינוי בעמדת החרדים שביקשו להיות חלק מכנסת ישראל. איחוד פוליטי של מפלגות היהדות הדתית נדמה כצו השעה ואמצעי להשפיע על דיוקנה של המדינה. 'נראה', כתבה גאולה בתי-הודה, 'שרוח חדשה שהביאה המדינה בכנפיה, ההתלהבות של התקופה הראשונה, גרמה להשתכחות איכות ומריבות ישנות ולקירוב לבבות'.⁵⁴ אולם משה אונא, ממנהיגי הפועל המזרחי ולימים חבר כנסת מטעם המפד"ל, ציין כי בבסיס המחשבות על האיחוד היו גורמים פסיכולוגיים ושיקולים אסטרטגיים תועלתניים.⁵⁵ בציונות הדתית שררה הרגשה שצדקת דרכה יצאה לאור לנוכח הקמת המדינה. אגודת ישראל לעומת זאת מצד אחד הסתייגה מהרעיון הציוני שבמרכזו המדינה היהודית, ומצד אחר חששה מפגיעה במעמדה בציבור הדתי לנוכח ניצחון הציונות שהיא נאבקה בה. 'החזית הדתית שימשה אפוא לאגודת ישראל ביטוח מפני מפלה';⁵⁶ אמר אונא, ואת הכללתה במסגרת כלל-דתית היא יכלה לתרץ בתור הוראת שעה. המצדדים באיחוד מקרב הציונות הדתית נימקו את ההליכה המשותפת עם מתנגדיהם מהציבור החרדי בצורך לפעול למען חיי תורה ומצוות במדינה, שכן לכל יתר העניינים יש מי שידאג. ההתרכזות בהיבט הדתי הייתה אפוא הגורם המאחד של חלקיו השונים של הציבור הדתי. המתנגדים להליכה המשותפת הזאת מקרב הציונות הדתית טענו שאין מדובר בליכוד אמיתי וכי נוסף על ניגודי ההשקפות והאינטרסים בתוך המחנה הדתי, מפלגה שמתלכדת רק בענייני הדת תבדיל בין דתיים ללא דתיים ותשבש את היחסים ביניהם. בכך למעשה תזנח דרכה של הציונות הדתית שביקשה לחזק את הקשר בין כל מגזרי היישוב והמסורת.⁵⁷ בראש המתנגדים לחזית הדתית מטעם הציונות הדתית ניצבה הסיעה למפנה, שייצגה את הזרם השמאלי בתנועת הפועל המזרחי והיו בה לצד חברי תנועה גם הקיבוץ הדתי ואיגוד מושבי הפועל המזרחי.

למרות ההתנגדויות, בנובמבר 1948 סוכם על ריכוז הכוחות הדתיים ברשימה אחת משותפת – החזית הדתית המאוחדת. ברשימה היו אגודת ישראל, המזרחי, פועלי אגודת ישראל והפועל המזרחי וכן האיחוד הדתי הבלתי מפלגתי.⁵⁸ צעירי אגודת ישראל שהסתייגו מהמהלך החליטו לבסוף על שיתוף פעולה עם החזית, וגם המתנגדים מטעם הציונות הדתית קיבלו את דין התנועה בשל הספק שמא עמדת המצדדים בחזית נכונה; שמא יש מקום לאחדות אמיתית מתוך קירוב לבבות. לצד היסוד האמוציונלי הזה, השפיעה העובדה שכמעט כל המנהיגים של הציבור הדתי חייבו את הקמת החזית.⁵⁹ היו מי שלא השלימו

54 רפאל, הרב מימון, עמ' 590.

55 משה אונא, **בדרכים נפרדות: המפלגות הדתיות בישראל**, יד שפירא, אלון שבות תשמ"ד, עמ' 138.

56 שם, עמ' 140.

57 שם, עמ' 141.

58 זאב באור, 'היחסים הפנימיים ביהדות הדתית לקראת הקמת מדינת ישראל ובעקבותיה, וכינון החזית הדתית המאוחדת', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשע"ב, עמ' 273-306.

59 אונא, **בדרכים נפרדות**, עמ' 146.

רשימת הנשים הדתיות בבחירות הראשונות לכנסת: כישלון או הישג?

עם האיחוד ויצרו רשימות נפרדות, הן מקרב היהדות החרדית⁶⁰ הן מקרב הפועל המזרחי, ובראשם חברות התנועה.

טובה סנהדראי, שעמדה בראש ארגון הפועלות הדתיות ונבחרה לאספת הנבחרים בשנת 1944, ולפיכך הייתה מנוסה בפעילות פרלמנטרית, שמחה בתחילה על הקמת החזית הדתית המאוחדת. זה היה צעד חשוב בעיניה, שנועד להשפיע על צביונה הדתי של המדינה הצעירה ממקום של חוזק פוליטי. סנהדראי וחברותיה היו משוכנעות שמקומן בחזית מובן מאלין.⁶¹

אולם במהרה יצא המרצע מן השק. הרב יוסף שלמה כהנמן, ראש ישיבת פוניבז', התנה את הקמת החזית המאוחדת בכך שברשימה המשותפת לא תהיה אישה.⁶² התניה זו חוללה ויכוח ער בציונות הדתית. אפשר לראות בשאלת ייצוג הנשים ברשימה הד לזויכוחים הפנימיים בין הסיעות; בין המתנגדים לרשימת החזית הדתית המאוחדת בשל תפיסת העולם החרדית שדגלה בין היתר בהפרדה מגדרית והתנגדה לשילוב נשים בשדה הפוליטי ובין המתנגדים לרשימה בשל החשש מזניחת דרכה של הציונות הדתית שחרתה על דגלה שיתוף מגדרי.

ידה של העמדה החרדית בשאלה זו הייתה על העליונה. את הסכמת הציונות הדתית להתניה של החרדים נימק חיים משה שפירא, ממנהיגי הציונות הדתית, בכך שהשאלה העומדת על הפרק אינה אישית אלא שאלת צביונה של המדינה וקביעת החוקים שעלולים להיות 'בכייה לדורות'.⁶³ במילים אחרות, הצורך להשפיע על צביון המדינה מבחינה דתית הכריע את הצורך להשפיע על צביון המדינה מבחינת שוויון חברתי-מגדרי. ובמילים פשוטות, השיתוף עם החרדים גבר על הצורך בשיתוף עם הנשים, שממילא, כך סברו אנשי הציונות הדתית, תמיכתן בחזית הדתית המאוחדת אינה מוטלת בספק.

טובה סנהדראי תיארה לימים כי הרגישה באותו הרגע שעולמה התמוטט. היא אף הודתה בכנות כי משהו מן הכריזמה של משה חיים שפירא נפגם בעיניה באותו רגע. נבצר ממנה להבין כיצד הסכים להחלטה כזו. אכן, ההסכמה של הציונות הדתית להתניה של החרדים על חשבון הנשים הייתה מנוגדת לעמדת התנועה שהתאפיינה כל השנים בשיתופן בכל תחומי החיים, ובכלל זה הזירה הפוליטית. בתנועת הפועל המזרחי הרגישו צורך להבהיר בהודעה רשמית: 'הפועל' מודיע כי באופן עקרוני הוא בעד זכות בחירה פאסיבית לנשים [הזכות להיבחר], ובתור כאלו הופיעו הנשים ברשימות הפועל המזרחי, אולם למען האחדות הדתית, לא נציע הפעם נשים לרשימה המאוחדת'.⁶⁴ עם זאת, הצהירו כי התנועה תהיה מוכנה לשאת במחיר אם יחליטו החברות על התמודדות ברשימה

60 פירוט בתוך: באואר, 'היחסים הפנימיים'.

61 שאול מייזליש, באמונה בחרתי: קווים לדמותה של טובה סנהדראי-גולדרייך ז"ל, אמונה, תל אביב 1996, עמ' 32.

62 ש.ם.

63 ש.ם.

64 אונא, בדרכים נפרדות, עמ' 141.

עצמאית: 'באם תופיע רשימת נשים דתיות או פועלות דתיות מחברותינו נהיה מוכנים שמספר הקולות שיפול על רשימה זו ינוכה מחשבוננו. ואנו נאסור לקרוא את הרשימה בשם הפועל המזרחי או המזרחי'.⁶⁵ בהחלטה זו ניכרת הסכמה לתביעת החרדים, ולא תמיכה בעמדת החברות.

כשיצאה הודעת הפועל המזרחי לתקשורת החלו להגיע תגובות נזעמות מקרב נשים דתיות. לאחר שהשתתפו בבניין הארץ עם החברים, הן התקשו להבין את הדרתן. היו גם בין החברים שמצאו בכך פסול והציעו לחברות: 'אל תשתקו. לכו ברשימה נפרדת ונתמוך בכך'.⁶⁶

תגובתן המעשית של הנשים הדתיות

החברות המאוכזבות התכנסו בביתה של טובה סנהדראי בתל אביב, ולפתחן ניצבה דילמה: האם הן 'נכנעות לתכתיב החרדי או יוצאות ברשימה נפרדת?'⁶⁷ ד"ר זרח ורהפטיג, ממנהיגי הציונות הדתית, ניסה לפייס את הנשים אגב הבטחה שבבחירות הבאות יהיה לנשים ייצוג ברשימה, ותוצב בה אישה במקום ריאלי, אולם רוב הנוכחות הצביעו נגד הצעתו. במפגש שנערך למחרת, ב-26 בדצמבר 1948, חודש ימים בלבד לפני הבחירות, החליטו הנשים להתמודד ברשימת נשים ופועלות דתיות עצמאית – הרשימה פד. בעיתון הַצִפָּה נמסר ברורות כי למרות הערכתה של האישה הדתית את איחוד המפלגות הדתיות, היא מצאה לנכון להופיע ברשימה מיוחדת 'לאחר שלא ניתן לה מקום ברשימה הדתית המאוחדת'.⁶⁸

כאמור, כמה מחברי הפוהמ"ז הזדהו עם הנשים ועודדו אותן להתמודד לכנסת ברשימה עצמאית.⁶⁹ לאחר הבחירות הודו בתנועת הפועל המזרחי שחילוקי הדעות ביניהם נסבו לא על זכות הנשים להתמודד ברשימה עצמאית, כי אם על השאלה 'על חשבון איזו סיעה יפול דבר'⁷⁰ בתוך החזית הדתית. במילים אחרות, מי ישלם את מחיר ההיבדלות של הנשים. בראש הרשימה פד היו טובה סנהדראי ומרים אליאש, ממייסדות ארגון הפועלות; ובין החברות הפעילות היו דבורה אלינר, עובדת סוציאלית; וחיה גולדזק, חברת המושב הדתי שדה יעקב.⁷¹ בעיניהן היה זה המשך טבעי של עשייתן הפורצת דרך בתקופת היישוב.

65 ש.ם.

66 מייזליש, באמונה בחרתי, עמ' 32.

67 ש.ם.

68 [ללא ציון מחבר], 'רשימת נשים דתיות', הַצִפָּה, 2.1.1949, עמ' 1.

69 גוטקינד-גולן (עורכת), מרים אליאש, עמ' 152; מייזליש, באמונה בחרתי, עמ' 32.

70 רושם, 'לקח הבחירות', שערים, 10.3.1949, עמ' 2.

71 [ללא ציון מחבר], '22 רשימות לבחירות', הארץ, 7.1.1949, עמ' 4.

רשימת נשים – המחלוקת העקרונית

שאלת היבדלות נשים במפלגה עצמאית או השתתפותן במפלגה כללית העסיקה – ועדיין מעסיקה – תנועות נשים ברחבי העולם. נאמנותן ומחויבותן של נשים למגזר שהן משתייכות אליו מצד אחד ולזהותן המגדרית ולאינטרסים של הנשים מצד אחר מעמידות אותן בפני דילמה בדבר דרכי פעולתן. כך בנוגע לנשים בכלל, ובייחוד בכל הנוגע לנשים אשר מתאפיינות ב'שוליות מרובה' (זו מכונה הצְטָלְבִּיּוּת; Intersectionality),⁷² למשל נשים אפרו-אמריקניות בארצות הברית,⁷³ נשים דתיות, נשים ממוצא מזרחי בישראל⁷⁴ ואחרות, שמצויות בתווך בין מאבקן האתני או המעמדי ובין מאבקן המגדרי.⁷⁵ הנשים בחרות לעתים אסטרטגיה של היבדלות כדי לגבש מטרות משותפות ודרכי פעולה ולתבוע יחדיו מציאת פתרון לצורכיהן הייחודיים בתור נשים.

אולם כאמור, שאלת היבדלות נשים במפלגה משל עצמן מצויה במחלוקת. מצד אחד נשמעות הטענות כי לנשים נקודת מבט שונה וייחודית על החיים הציבוריים וכי הן מתמודדות עם בעיות מיוחדות, ולפיכך עליהן לנקוט דפוסי פעולה פוליטיים ייחודיים להן לשם השגת יעדיהן. ייצוג נשים נבדל במוסדות הפוליטיים חיוני אפוא. מצד אחר נשמעת הטענה כי הנשים מפולגות כמו כל הציבור וחלוקות בהשקפותיהן בנוגע לסוגיות של לאום, דת, עדה או מעמד; הן מחויבות למגוון עקרונית, ולא רק לכאלה שנוגעים לזהותן המגדרית. מאחר שאינן קבוצה אחידה שחולקת אינטרסים זהים, הרעיון של הקמת מפלגת נשים וכן יישומו מורכבים למדי.⁷⁶

להיבדלות נשים בישראל, בארגון או במפלגה משל עצמן, שורשים היסטוריים; אלה נטועים עוד בתקופת היישוב. עמדתה של רוזה וולט-שטראוס, שייסדה את התאחדות נשים לשיווי זכויות בארץ ישראל (1919) לשם מאבק לשיפור מעמדן הפוליטי והמשפטי, ובה בעת הסתייגה מהתארגנות בדלנית של נשים, מצביעה על המורכבות ועל הדילמה של

72 ראו למשל: Sheila Thomas and Kimberlé Crenshaw, 'Intersectionality: The Double Bind of Race and Gender', *Perspectives Magazine*, American Bar Association (Spring 2004), p. 2.

73 Anna Julia Cooper, 'The Colored Woman's Office', in: Charles Lemert (ed.), *Social Theory: The Multicultural, and Classic Readings*, Westview Press, Boulder, CO 1977

74 Pnina Motzafi-Haller, 'Scholarship, Identity and Power', *Signs*, 26, 3 (2001), p. 710

75 Julia T. Wood, *Gendered Lives: Communication, Gender, & Culture*, Wadsworth, Boston, MA 2015, pp. 72-73; Angela Y. Davis, *Women, Race & Class*, Vintage Books, New York 1981

76 חנה הרצוג, 'נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים', בתוך: דפנה יזרעאלי ואחרות (עורכות), *מין מיגדר פוליטיקה*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1999, עמ' 322-323; סילביה פוגל-ביז'אוי, *דמוקרטיה ופמיניזם: מגדר, אזרחות וזכויות אדם*, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2011, עמ' 197; אסתר הרצוג, 'פרלמנט נשים', בתוך: שירה עמי (עורכת), *פרלמנט נשים: במה לפוליטיקה מזווית אחרת: חוברת תקצירים*, חמו"ל, חמ"ד 2002, עמ' 3.

הנשים. לדברי מרגלית שילה, וולט־שטראוס סברה בשנת 1920 כי ארגון נבדל של נשים פוגע בשוויון משום שהתנועה הציונית העניקה לנשים שוויון פוליטי. היא שללה משום כך את היבדלות ארגון הנשים ויצו, אולם היא צידדה בהתארגנות זמנית לשם ניהול המאבק לשוויון, וכך הצדיקה את התאחדות הנשים. כשיושג השוויון בחוק, עתידה ההתאחדות להתפרק, סברה אז.⁷⁷

המחויבות הן למגדר הן למעמד יצרה עימות פנימי גם בקרב הנשים הסוציאליסטיות ביישוב. הללו ביקשו להיאבק עם חבריהן הגברים לשם יצירת חברה מתוקנת, אך בתור פמיניסטיות שאפו לייחד מאבק למען זכויות הנשים. היה עליהן להחליט אם ייבדלו לשם שמירת מאפייניהן הייחודיים והשגת זכויותיהן או שיצטרפו למערכות הכלליות בהנחה שחבירה לממסד תסייע לנשים ושזכויותיהן יימנו עם שלל הפעילויות ליצירת חברה מתוקנת. בשל חוסר היכולת או הרצון של חוגי הפועלים לטפל בבעיות הייחודיות של החברות הן התארגנו בנפרד.⁷⁸ עם זאת, העיקרון המכונן של תנועת הפועלות מיום הקמתה היה: 'חברות נפרדת, אך שייכת למחנה הפועלי־ציוני'.⁷⁹ הקמת מועצת הפועלות הכפופה למוסדות ההסתדרות הייתה פשרה שאפשרה לפועלות למצוא פתרון לדילמה ולגשר על הניגודיות: מצד אחד הייתה זו היבדלות של נשים, אך היא לא פגעה באחדות התנועה, ומצד אחר הוכרו הנשים בתור קבוצה שצרכיה ייחודיים. פעילות במועצת הפועלות ייצגו שתי גישות מנוגדות: בדלנות והשתלבות.⁸⁰ אולם לדברי בת־שבע מרגלית־שרון, הלבטים אם לדבוק במחנה הפועלי אגב עמעום הבעיות הייחודיות של הנשים או להיבדל מהמחנה הכללי לשם טיפול בצרכים הייחודיים להן הוסיפו להעסיקן.

דברים ברוח המסתייגת מהיבדלות נשים במפלגה משל עצמן נאמרו גם בעניין פרסום שתי רשימות הנשים בבחירות הראשונות בשנת 1949, האחת של ויצו; והאחרת פד, של הנשים הדתיות. החוגים הפוליטיים לא קיבלו בברכה את הידיעה על הקמתן. חששם העיקרי היה מזליגת קולות של בוחרות שתחליש את המפלגות כולן, בייחוד משום שוויצו וגם פד הציגו את עצמן כרשימות נשים על־מפלגתיות וניסו לגייס נשים מכל הציבורים. הרשימה פד כיוונה את תעמולתה ל'כל אשה בישראל'⁸¹ ופעלה בקרב נשים חילוניות, וויצו פעלה לשכנוע נשים מסורתיות להצביע עבורה.⁸² לדברי דורון ושנקר־שרק, החשש היה גם מהתהוות שסע פוליטי על בסיס מגדר.⁸³

77 שילה, המאבק על הקול, עמ' 161.

78 בת שבע מרגלית־שרון, מהפכנית: עדה פישמן מימון – סיפור חיים, מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות ויד יצחק בן־צבי, ירושלים 2018, עמ' 124.

79 שם.

80 מרגלית־שרון, גאולה בכבלים, עמ' 34, 36, 74-75, 378.

81 ש.ו.ש, 'על האשה והפועלת הדתית לדעת', הַצְפָּה, 24.1.1949, עמ' 2.

82 מייזליש, באמונה בחרתי, עמ' 33.

83 דורון ושנקר־שרק, מח"כות לייצוג, עמ' 130.

רשימת הנשים הדתיות בבחירות הראשונות לכנסת: כישלון או הישג?

'הגם להן צריכה להיות השקפה פוליטית מיוחדת על חיינו?', נכתב באחד מעיתוני התקופה, שנקבע בו: 'רשימת נשים זוהי יצירה מלאכותית'.⁸⁴ ואשר לצורך להיאבק על זכויות נשים בחברה, גרס הכותב, הרי זה עניין לליגה לזכויות נשים, ובה נשים מכל המפלגות והפלגים הפוליטיים.⁸⁵ ראש העיר תל אביב ישראל רוקח התפלמס עם ויצו בעניין התמודדותה עד כדי האשמתה ב'פגיעה בשלום בית בישראל'.⁸⁶ ואילו חסיה דרורית, שהתמודדה בבחירות מטעם רשימת מפא"י (וכיהנה כחברת כנסת), הבהירה מדוע אין מקום לרשימת נשים נפרדת בכלל ובחוגי הפועלים בפרט.⁸⁷ מלבד טיעונים שהעלתה נגד ויצו במגמה להביא נשים לתמוך במפא"י, שפועלים בה גם למען האישה, הבהירה את העמדה העקרונית, שלפיה:

תנועת הפועלות וחברותיה במפלגת פועלי א"י אינן רואות את עצמאות האישה כאידאל בפני עצמו. שותפות אנו בבניין הארץ הזאת כחלק של תנועת העבודה. אכן למדנו ולימדנו עצמאות לאשה, אולם עצמאות זו צמחה מתוך כיבוש, התיישבות, הגנה ועבודה. זוהי עצמאות אורגנית ושרשית שגדלה יחד עם כיבוש הקרקע והחקלאות והתעשייה. בעיני תנועת הפועלות נציגות ופעילות ציבורית אינן אלא ביטוי לשותפות שרשית זאת.⁸⁸

את הביטוי הזה במלואו דורשות הפועלות בתוך מפלגתן - מפא"י. 'תקום המפלגה ותבטיח למען עצמה את מעמדנו בנציגות ובמשלה'.⁸⁹ האישה הייתה שותפה לכל העשייה, והיא תוסיף לעמוד על שמירת מעמדה בתוך המפלגה הגדולה.

אכן, 'כמעט כל הרשימות העמידו נשים בין המועמדים',⁹⁰ צוין בעיתונים שפרסמו לקראת הבחירות את 21 הרשימות, שהיו בהן 1,288 מועמדים אשר התמודדו על 120 המקומות בכנסת. בלגלוג מסוים התייחסו לרשימות הנשים; לוויצו השואפת להושיב נשים על כל 120 הכיסאות וכן לרשימה הפועלת והאשה הדתית, השואפת 'רק' ל-37 מקומות.⁹¹ לכאורה סיפורה של הרשימה פד הוא מקרה בוחן מובהק לדיון בסוגיה העקרונית של היבדלות נשים והתמודדותן ברשימה עצמאית בבחירות בזירה הפוליטית. אלא שלהבדיל מויצו, אשר נימקה את יציאתה ברשימה נפרדת בטענה הזאת: 'רק אשה הנבחרת כנציגת רשימת נשים תוכל להגן על האינטרסים המיוחדים של האשה',⁹² הקמת רשימת הנשים

84 יוסף ריבלין, 'מול שקרים מוסכמים', *הבקר*, 17.1.1949, עמ' 2.

85 שם.

86 [ללא ציון מחבר], 'הבחירות בכל הארץ', *חרות*, 26.1.1949, עמ' 4.

87 שם.

88 שם.

89 שם.

90 סופרנו המיוחד, 'הוגשו 21 רשימות לבחירות לאספה המכוננת', *חרות*, 7.1.1949, עמ' 1.

91 שם.

92 דורון ושנקר-שרק, *מח"בות לייצוג*, עמ' 130.

הדתיות נבעה מאילוץ. לפתחן לא ניצבה הדילמה של היבדלות נשים או פעילות בתוך המפלגה הכללית, שכן לא הייתה להן שום אפשרות להשתלב ברשימת הגברים. השאלה המהותית שהתמודדו עמה הייתה אם להעז ולהתמודד עצמאית ברשימה של נשים דתיות – צעד שעתידי היה לאתגר את החברה הדתית. החלטתן הנועזת הייתה חיובית. את צעדן זה נימקו בקפידה בכמה טענות; ניכר בהן רצונן לאזן בין הבעת מחאה על הדרתן ובין הבעת הזדהות עם התנועה, כלומר עם הגברים הדתיים. בעבורן, היה זה עוד מקרה בוחרן למימוש ה'מרד הקדוש' – סיסמתה של התנועה: כיצד תוכלנה למרוד במוסכמות ובו בזמן לשמור על המסגרת המסורתית. ביעד זה טמונה סתירה פנימית, וקשה ליישם אותו.

על הגלוי, על הסמוי ועל מה שביניהם: הנימוקים להקמת רשימת הנשים

עם הנימוקים להקמת הרשימה נמנים הנימוקים המוצהרים (אלה נועדו לקהל הבוחרים והבוחרות) והנימוקים הסמויים מעין הציבור (אלה מעידים על המוטיבציה הפנימית לייסוד הרשימה), יש נימוקים שנשמעו מפי גורמים חיצוניים (אלה מעידים על תפיסתם הם), ויש נימוקים שנשמעו מפי הנשים הדתיות מייסדות הרשימה והחברות בה. הנימוקים השונים מבטאים אפוא עמדות שונות, ובעיקר את המורכבות בבסיס התארגנות הנשים.

הנשים הדתיות מצהירות

יממה לפני הבחירות פרסמה הרשימה פד את נימוקיה להתמודדות הנשים הדתיות ברשימה נפרדת: 'כדי שלא לתת מקום לכל אי הבנה מצד האשה והפועלת הדתית כשתבוא לבחור מאחר'.⁹³ יש במשפט פתיחה זה כדי להעיד על תהיות שעלו עם ההודעה על התמודדותן הנפרדת. הצהרותיהן של הנשים התמקדו לא במימוש 'זכותן הדמוקרטית כבנות אדם' אלא בשאיפתן לחזק את המגזר הדתי ואת פעילותו בארץ.

ראשית, חשוב היה לנשים להצהיר כי רשימתן נוצרה לא בתור הנגדה לרשימת החזית הדתית המאוחדת אלא שהיא רשימה 'המשלימה אותה'.⁹⁴ זהו משפט מפתח שנועד להבהיר פומבית כי אין מדובר במחאה, במרד או בפריצת גדר אלא בצעד משלים שנועד לחזק את המחנה הדתי ולא להחלישו. הן אף הבהירו כי הן מצדדות במספר רב של חברי כנסת מטעם החזית הדתית המאוחדת, שכן אלה יהיו משענת חשובה לרשימת הנשים, ב'מלחמתה על זכויותיה של האישה והפועלת הדתית ובמאבקה על אורח חיים ישראלי בהליכותיה של האשה במדינה'.⁹⁵ משפט זה היה חרב פיפיות, שכן הוא צידד בחזית הדתית המאוחדת ובחזוקה.

93 ש.ז.ש, 'על האשה', עמ' 2.

94 שם, וכן אצ"ד, בנ"ע, 261.

95 ש.ז.ש, 'על האשה', עמ' 2.

רשימת הנשים הדתיות בבחירות הראשונות לכנסת: כישלון או הישג?

מניע עיקרי מוצהר של הנשים היה הירתמותן למאבק על שמירת הצביון הדתי של המדינה ועל שמירת ההלכה בכל הנוגע לדיני אישות. לפיכך הן מיקדו את מטרותן במאבק בנשים החילוניות המקדמות סדר יום לרפורמה בדיני האישות שהיו כפופים להלכה. 'צירי הרשימה של האשה והפועלת הדתית ישמשו מבצר נגד למזימות הנשים החילוניות, שאינן נרתעות מלתבוע בגלוי טומאת בית ישראל'.⁹⁶ הן הצהירו על מאבק ממוקד בנשים חילוניות שמציען מתבסס על הרצון 'לקעקע את בית יעקב [...] על ידי נישואין אזרחיים ולהסיר על ידי כך את קדושת ההוד והטהרה של הבית הישראלי'. הללו הואשמו בחלוקת האומה הישראלית לשתי אומות: 'אחת פורקת עול קדשי החיים והורסת את הייחוד הישראלי [...] ואחת ממשיכה במסורת בית ישראל לשלימות המשפחה'.⁹⁷ במילים אלה הביעו הנשים הדתיות שייסדו רשימה עצמאית על בסיס זהותן המגדרית הזדהות מגזרית פומבית עם המגזר הדתי שהן השתייכו אליו וחוסר הזדהות עם מגזר הנשים.

אם כן, מניע העל המוצהר היה שמירה על מסורת ישראל לשם אחדות ישראל. ההצדקה לרשימה של נשים דתיות הייתה נעוצה בחובת האישה הדתית 'להופיע בעוז ובאומץ כדי להזים את יפוי הכוח המסולף של נשי חולין אלו, לדבר בשם האשה במולדת'.⁹⁸ חשוב היה לנשים הדתיות להצהיר כי אינן יוצאות נגד האימהות, שלפי התפיסה המסורתית, היא תפקידה המרכזי של האישה. נהפוך הוא, רשימתן נועדה לחזק את שמירת הבית בישראל.

לא נשים מורדות, לא נשים הורסות את הבית יכולות לשמור על שלימותו של הבית בישראל ועל האשה בישראל, בתורת בת ישראל. זהו התפקיד של האשה והפועלת הדתית. היא בלבד תוכל לעמוד בשער נגד כל הנשים פורקות עול ופורצות גדר. הן בלבד יוכלו להשיב מלחמה לאישה החילונית ולהגן על קדושת ישראל ועל תורת ישראל ודיניה ביחס לאשה.⁹⁹

האישה הדתית הבהירה כי לא זו בלבד שאין היא מורדת, אלא שהיא אף תמקד את מלחמתה בנשים מורדות, בכך שתעלה על נס את יחסה המכבד של תורת ישראל לאישה ולאם בישראל, שכן יחס זה מחייב כל אדם בישראל.

נראה כי רשימתן של הנשים הדתיות נועדה לא לקהל הגברים אלא לציבור הנשים, ולפיכך את כל כובד המשקל הפנו למשיכת נשים להצביע להן במקום לנשים חילוניות, ובראשן לרשימת ויצו: 'כל אשה בישראל וכל עובדת בישראל, אשר לבה לרשימת נשים, אחת היא רשימתה: רשימת האשה והעובדת הדתית - רשימה פד'.¹⁰⁰ אלא שעל פי עקרונות הרשימה פד, זכויות הנשים בכלל וזכויות העובדות בפרט יושתתו על התורה. חשוב

96 ש.ם.

97 ש.ם.

98 ש.ם.

99 ש.ם.

100 ש.ם.

היה לנשים להצהיר פומבית כי הן נאמנות לחיי התורה ולמורי ההלכה. הן הדגישו כי הן היחידות שיכולות להיות פה לנשים, לאימהות ולעובדות בישראל בפני מורי ההלכה וגדולי התורה; הן אלה שיכולות להציג בפניהם את בעיות הנשים ולתבוע מהם לתקן תקנות לפי התורה וברוחה. אלא שבמילותיהן אלה הן חיזקו את החזית הדתית של הגברים. הטענות המוצהרות של הנשים הדתיות היו בבואה להפנמת תפיסת העולם של המגזר הדתי בכללותו. הנשים הדתיות שהתארגנו בנפרד מהמגזר הדתי למעשה חיזקוהו והחלישו את עצמן.

קשה לומר כי טענותיהן המוצהרות של הנשים הדתיות, שנועדו להבהיר את מניעי הקמת הרשימה הנבדלת מהחזית הדתית בלי לפגוע במגזר הדתי ובמאמציו, היו מן השפה ולחוץ. דבריהן היו הד לתפיסה שהן הפנימו במשך השנים בנוגע לייעודה העיקרי של האישה, שהוא להיות עזר כנגד הגבר. גם כשביקשו לחדור למרחב הציבורי הן הוסיפו להאמין בייעוד זה.

אולם מקורות חיצוניים לחברות הרשימה גרסו מפורשות כי המחאה על הדרתן מהחזית הייתה בבסיס התארגנות רשימת הנשים: כך למשל צוין בעיתון חרות כי הרשימה 'הוגשה רק בגלל התנגדות אגו' להופיע ברשימה אחת עם בנות המין החלש'.¹⁰¹ ובעלון זרעים, של תנועת בני עקיבא, הבהירו כי חברות התנועה, שוות הזכויות והחובות בה, ראו עצמן מקופחות וכי הרשימה הייתה בבחינת הבעת מחאה על הדרתן. האשם בעלון זרעים הוטל לחלוטין על אגודת ישראל, השותפה בחזית הדתית המאוחדת, שנטען כי היא 'עמדה בכל תוקף לבל יינתן מקום לנשים בתוך רשימת המועמדים בבחירות לאספה המכוננת'.¹⁰² אולם גם בזרעים הקפידו לציין שמטרת הנשים הייתה לא להתחרות בחזית הדתית אלא לאפשר לאישה הדתית לשלוח את נציגיה לאספה. תנועת בני עקיבא בירכה על כך.¹⁰³

חברות הרשימה עצמן הודו בכך בטענותיהן הסמויות, שעליהן לא הצהירו פומבית באותה העת אלא שנאמרו לאחר הבחירות, בסמוך להן וממרחק של שנים. רק אז ציינו את הכוח המניע ליצירת הרשימה שהייתה בעיניהן כורח המציאות: האפשרות היחידה לביטוי הזהות החדשה של האישה הדתית.

הטיעונים הסמויים מעין הציבור

ימים אחדים לאחר שנודעו תוצאות הבחירות, פרסמה מרים אליאש, מיוזמות הרשימה, טור בעיתון נתיבה, של הציונות הדתית, ובו התייחסה לשיתוף המגדרי שאפיין את הפועל המזרחי לפני הקמת המדינה ולעשייה המשותפת של הנשים והגברים כאחד במאבק הלאומי. 'עשרים ושש שנים הלכה החברה בפועל המזרחי יד ביד עם החבר', כתבה אליאש ופירטה את מגוון העשייה:

101 סופרנו המיוחד, 'הוגשו 21 רשימות', עמ' 1.

102 [ללא ציון מחבר], 'על הסדר', עמ' 2.

103 שם.

רשימת הנשים הדתיות בבחירות הראשונות לכנסת: כישלון או הישג?

בימי השחר של התנועה הופיעה עם החבר בכיבוש יום עבודה, לחמה עמו יחד על זכויות הפועל הדתי, החדירה בין צעירים וצעירות דתיים את הרעיון של תורה ועבודה. ביחד קראו החבר והחברה את הנוער הדתי לחיי חלוציות; ביחד הלכו ליבוש ביצות; ביחד הפכו את השממה בעמק ובהרי חברון לגן פורח; ביחד הקימו קיבוצים ומושבים וחיי עבודה בעיר ובכפר, ביחד הלכו עם החבר להגן על היישובים העבריים, וביחד לחמו, ביחד כבשו את חניטה ועוד. ביחד נפלו חברות וחברים קורבן קודש במלחמת כיבוש מולדתנו, וביחד הקימו את המפעל הגדול שנקרא: הפועל המזרחי.¹⁰⁴

העשייה הצמיחה דיוקן חדש של אישה פעילה בכל מפעלי התנועה.¹⁰⁵ המוטיב החוזר בקטע זה הוא הצירוף 'ביחד', המבליטה את תסכול הנשים לעומת ה'לחוד', שנוצר עם השגת היעד הלאומי דווקא. השיתוף הרעיוני שגולם הלכה למעשה בתקופת המנדט והדיוקן החדש של האישה בוטלו בהינף יד במערכת הבחירות שהייתה הסמן הראשון לדמוקרטיה של מדינת ישראל, ובה היו אמורים להתממש פרות העשייה שקדמה להקמת המדינה. גם טובה סנהדראי הבליטה את השיתוף של החברות עם החברים בתנועה במישור הפוליטי עוד לפני הקמת המדינה: 'מאז ומתמיד נבחרו חברות הפוהמ"ז למרכז התנועה, לאספת הנבחרים, לועד הפועל הציוני ולקונגרסים', אמרה. לא ייתכן אפוא שלאחר אלפיים שנה, כשמתרחש המעשה הדמוקרטי הראשון של המדינה הציונית – 'דווקא אז יזוז החרדים, האנטי-ציוניים, את החברה מן המקום המגיע לה בדין ובצדק'.¹⁰⁶ חרה לנשים לא רק עניין הדרתן כי אם הכניעה לתביעת החרדים האנטי-ציונים בהקשר זה. הן, שנשאו בעול הקמת המדינה, מודרות ממוסדותיה הנבחרים, בידי מי שהתנגדו להקמת המדינה. כעס כלפי החרדים הפגינה גם מרים אליאש. 'עשרים ושש שנים הרגישה החברה שהיא חברה שוות זכויות עם החבר', כתבה לאחר הבחירות,

עד שבא היום בו נכנעו מנהיגי הפועל המזרחי לגוף מסוים (שיחסו לנשים ידוע לנו היטב) שקבע: 'מטעמים דתיים פרינציפיוניים אסור בבחירות לאישה הדתית להופיע למועצה המכוננת' [...]. כיצד יכול היה לבוא כדבר הזה? הרי חברות הפועל המזרחי נבחרו מראשית ימי התנועה למרכז, שהוא המוסד המנהל את התנועה, הרי חברת הפועל המזרחי נבחרה גם לאספת הנבחרים וגם לועד הפועל הציוני, לקונגרסים וכו', האמנם לא היתה עד היום תנועתנו בסדר מבחינה דתית?¹⁰⁷

אולם כאמור, את העמדה הנחרצת כלפי החרדים ביטאו הנשים רק לאחר הבחירות. 'קראנו לנוער הדתי למרוד באדמו"רים ובהורים וברבנים החשובים כמוהם וכן ללכת

104 אליאש, 'מה השגנו', עמ' 2. ההדגשות שלי.

105 שם.

106 מייזליש, באמונה בחרתי, עמ' 32.

107 אליאש, 'מה השגנו', עמ' 2.

להכשרה, כן לעלות ארצה, כן להיות פועלים וחלוצים', כתבה מרים אליאש, 'ומשום כך היה הכרח בלי שום התחשבות, בלי שום חשבונות, להפגין לפני כל עם ועדה, מבפנים התנועה ומחוצה לה, שחברת הפועל המזרחי אינה מקבלת גזר דין זה'.¹⁰⁸ ומשום כך יצאו ברשימה נפרדת.

מלבד המחאה של הנשים על קיפוחן,¹⁰⁹ הן ראו בהדרתן מהרשימה של הגברים בשל כניעה לחרדים פגיעה במהות הציונות הדתית; ברעיון 'המרד הקדוש' – ציפור הנפש של הציונות הדתית, שכלל גם מרידה במנהיגות החרדית בגולה ובארץ שהסתייגה מעלייה והתיישבות. הן ראו בכך פגיעה בתפיסת העולם הסוציאליסטית השוויונית: 'כל השקפת העולם של תורה ועבודה, תורה עם דרך ארץ, חלוציות דתית והקרבה למען הכלל, מושמת לאל אם נפגע השוויון בין החבר לחברה המשרתים את אותה אידאה',¹¹⁰ גרסה טובה סנהדראי. אולם כאמור, את הדבר הזה הן אמרו לאחר הבחירות, משנודעו תוצאותיהן.

לא ניתן להתעלם מסתירה בין הטענות השונות שבסיס ההתארגנות העצמאית של הנשים הדתיות: סתירה מהותית בין הזדהותן עם מפעל התנועה והפנמת עמדותיה ובין מחאתן בשל הדרתן ממנה. פרדוקסליות מאפיינת את הנשים הדתיות שהוסיפו לתמוך פומבית במפלגה שהדירה אותן; הדרה זו הייתה הבסיס ליצירת רשימת הנשים. הסתירות והפרדוקסים היו ביטוי לזהות הנשית־הדתית החדשה, שהייתה מורכבת, שביקשה לשלב בו בזמן חדשנות ומסורת. הנשים האמינו בתפיסות המגדריות המסורתיות, ובה בעת ביקשו לבטא את זהותן החדשה. עוד ייתכן שהפער בין הטענות המוצהרות – שבמוקדן שיתוף הפעולה עם החזית הדתית, ובין הטענות הסמויות – שבמוקדן תסכול, הרגשת קיפוח ומחאה, היה תוצר של צעד טקטי שנועד לאפשר לנשים הדתיות לפעול באופן חדשני בלי לעורר אנטגוניזם בציבור הדתי, ואולי אף להעביר ממנו קולות לרשימתן; טקטיקה זו מאפיינת נשים דתיות בהקשרים שונים,¹¹¹ אולם בהחלט ייתכן שהסתירות הללו היו גורם בכישלון הרשימה. על כל פנים, אפשר לראות בהן מאפיין של האישה הדתית הנמנעת מהצהרות פורצות דרך על אף מעשים חתרניים.

ממילים למעשה

זמן קצר לאחר הבחירות שיבחה מרים אליאש את החברה הוותיקה בתנועת הפועל המזרחי, על שקמה ונענתה לקריאה, 'הזניחה את ביתה ואת ילדיה. לא בקשה מאתנו משכורת ולא

108 ש.ם.

109 רושם, 'לקח הבחירות', עמ' 2.

110 מיזליש, באמונה בחרתי, עמ' 33.

111 כך למשל טובה כהן מנתחת את מנהיגות המדרשות לנשים. ראו: טובה כהן, 'מנהיגות דתית נשית: האורתודוכסיה המודרנית בישראל כמקרה מבחן', בתוך: הנ"ל ורות הלפרין־קדרי (עורכות אורחות), מגדר וחברה בישראל (תרבות דמוקרטית, 10 [2006]), עמ' 258.

רשימת הנשים הדתיות בבחירות הראשונות לכנסת: כישלון או הישג?

כבוד. לא שאלה באיזה מקום ברשימה העמדנו אותה.¹¹² הרצון לפעול במרחב הציבורי הכריע באותה העת את הייעוד המשפחתי, וגם בזה היה ביטוי לזהות החדשה. החברות חרשו את הארץ במסע הסברה. הן ביקרו ב-27 מקומות, וקיימו בהם יותר מחמישים פגישות והרצאות. הן קיימו שיחות הסברה בסניפים, באספות, בחוגים, בעיר ובכפר; בקרב ותיקות ובקרב עולות חדשות.¹¹³ שלושה שבועות בלבד עמדו לרשותן מגיבוש הרשימה עד הבחירות, ובהתלהבותן הן סברו כי יצליחו למצות פרק זמן קצר זה ולהצליח במשימתן.¹¹⁴ פעילות ההסברה לזוהי בצורך להיאבק ברצון להשיב מלחמה שערה למתנגדים לרשימה. אכן, הבלגה אפיינה את הנשים, הבלגה 'על המלחמה מצד החזית הדתית, ומנשי מזרחי, ומכל מיני כתובות ושמות שצצו בלילה אחד בשם אגודת ישראל למען המלחמה הזאת'.¹¹⁵ לאחר הבחירות טענו כי התנגדות אגודת ישראל החרדית לא החלישה את מרץ החברה ואת נחישותה, ואף לא השפיעה על תוצאת הבחירות.¹¹⁶ לא כך היו פני הדברים בכל הנוגע לחבריהן מהציונות הדתית. את אכזבתן ואת כעסן הן הפנו כלפיהם, בטענה כי הם פגעו ברשימה והטו את תוצאות הבחירות. 'הם חברי התנועה שלנו, חברים בעלי עמדה ואחריות, שמצאו לנכון להכריז עלינו מלחמה', קבעה נחרצות מרים אליאש, 'מלחמה שהתלקחה בתוך משפחתנו אנו, בין חברה לחברה, ובין בעל לאשתו, זאת היא מלחמה קשה וזה גם היה כאוב למאוד'.¹¹⁷ התחזיות היו שמנדט אחד מונח בכיסן של הנשים הדתיות, אולם היו ספקות בנוגע למנדט השני.¹¹⁸ החברים לתנועה ניהלו תעמולה בימי הבחירות כאילו רשימת החברות עתידה לקבל 5,000 עד 6,000 מהקולות (יותר מן הנחוץ כדי לעבור את אחוז החסימה), אולם מאחר שאין הסכם עודפים, העודף הגדול עלול ללכת לאיבוד. 'בזה שרצו להציל את העודף ולמנוע שקולות ילכו לאיבוד, אותם החברים לקחו על מצפונם הרבה מאוד. הם השמידו לא רק את הרווחים אלא גם את הקרן. לא אלפים הפסדנו בגלל התעמולה המזיקה הזאת, אלא מאות. אותם המאות קולות שחסרו לנו. זה מכאיב'.¹¹⁹

כישלון או הישג

במערכת הבחירות של שנת 1949 קיבלה רשימת האישה והפועלת הדתית (פד) 2,726 קולות. חסרו לה מאות אחדות של קולות כדי לעבור את אחוז החסימה, שהיה 3,592 קולות

112 אליאש, 'מה השגנו', עמ' 2.

113 שם; מייזליש, באמונה בחרתי, עמ' 33; גוטקינד-גולן (עורכת), מרים אליאש, עמ' 152.

114 מייזליש, שם, עמ' 32.

115 אליאש, 'מה השגנו', עמ' 2.

116 שם.

117 שם.

118 מייזליש, באמונה בחרתי, עמ' 32.

119 אליאש, 'מה השגנו', עמ' 2.

לכל מנדט. היא נכשלה במשימת הכניסה לכנסת. אמנם ויצו עברה את אחוז החסימה ונציגתה רחל כגן נכנסה לכנסת, אולם גם הישג זה היה מוגבל אלקטורלית (רבע בלבד מחברות ויצו הצביעו לרשימה זו), ולדברי דורון ושנקר־שרק, ארבעה אחוזים בלבד מכלל המצביעות בבחירות תמכו במפלגות הנשים. לדבריהם, בשתי הרשימות, 'הפוטנציאל האלקטורלי לא הפך לכוח פוליטי'.¹²⁰

חנה הרצוג, סילביה פוגל־ביז'אוי וחוקרים אחרים מציינים שורה של חסמים בדרך של נשים להשתלב בזירה הפוליטית, ובהם גורמים תרבותיים, חברתיים, כלכליים ופוליטיים,¹²¹ כמה מהם אוניברסליים, ואחרים פרטיקולריים לחברה הישראלית. במישור הפסיכולוגי החסמים הם למשל ייחוס תכונות מיוחדות לאישה על בסיס סטריאוטיפים, כגון נתינה, סבלנות, צייתנות; אלה מייצרות אותה למרחב הפרטי, הביתי והא־פוליטי, להבדיל מהגבר, שתכונותיו הסטריאוטיפיות מייצרות אותו למרחב הציבורי והפוליטי.¹²² גם בימינו, טוענים חוקרים, הסיבה המרכזית לנוכחותן המעטה יחסית של נשים בעמדות מנהיגות היא סטריאוטיפים מגדריים מלווים בדעות קדומות בנוגע לנשים, שכן אלה שומרים על 'תקרת הזכוכית'.¹²³ לכך מתווספת מרכזיות המסורתיות והדת בחברה הישראלית, המדירות נשים מהמרחב הציבורי ומחזקות את המשפחתיות. גם המוסדות החברתיים מחזקים את ההבניה החברתית המבחינה בין המרחב הפרטי הא־פוליטי למרחב הציבורי. יש חסמים כלכליים־חברתיים, למשל הנשים המשתלבות במרחב הפוליטי הן לרוב ממעמד חברתי שמאפשר להן נגישות למשאבים, כגון זמן, כסף ונגישות לתקשורת. גם התקשורת היא חסם. נשים נזכרות בה בעיקר בתור אימהות, אובייקט מיני וקרבתנות של אלימות. יש בה התייחסות מועטה בלבד לעשייתן המקצועית, ובייחוד לזו הפוליטית, ובמקרים כאלה הן מצוינות כמו שעוסקות בעיסוק של גברים או יוצאות דופן.

חסמים אחרים שמונעים ממפלגות נשים הצלחה בבחירות גם במאה ה־21 קשורים בתרבות הפוליטית. מפלגות שמאל במדינות מערביות רבות נוטות לקדם נשים יותר ממפלגות שמרניות. גם בפוליטיקה בישראל מבנה המפלגות ומסורתן הפוליטית משפיעים על מידת הייצוג של הנשים בהן, ולפיכך במשך שנים, במפלגות השמאל היה לנשים ייצוג גבוה יותר מאשר במפלגות מרכז וימין ומפלגות דתיות. מבנה המערכת המפלגתית בישראל, גיוס המועמדים לרשימות המפלגתיות והשיטות למיקומם בהן מקשים על נשים להשתלב במרחב הפוליטי. לדברי חנה הרצוג, 'מרבית מרכזי המפלגות אופיינו בריכוזיות [...] ובדפוסי פעולה שהקשו על כניסת נשים, אם כי באחדות מהן הייתה מסורת של מתן

120 דורון ושנקר־שרק, 'מח'כות לייצוג, עמ' 130, 131.

121 פוגל־ביז'אוי, 'דמוקרטיה ופמיניזם, עמ' 191-196; הרצוג, 'נשים בפוליטיקה', עמ' 316-321; דורון ושנקר־שרק, שם, עמ' 81-113.

122 הרצוג, שם, עמ' 310.

123 Mark D. Agars, 'Reconsidering the Impact of Gender Stereotypes on the Advancement of Women in Organizations', *Psychology of Women Quarterly*, 28, 2 (June 2004), pp. 103-109

רשימת הנשים הדתיות בבחירות הראשונות לכנסת: כישלון או הישג?

ייצוג סמלי לנשים',¹²⁴ אולם גם פוליטיקת הזהויות משפיעה על כך: 'חלק גדול מהמסגרות הבאות לקדם זהויות קולקטיביות בישראל פועלות כמסגרות המונעות מהנשים להגיע למוקדי הסמכות'.¹²⁵ כך למשל בציבור הערבי ובציבור הדתי-לאומי נשים מתקשות להתברג במוקדי הכוח והסמכות. אמנם נשים דתיות נבחרו לשלטון המקומי וכיהנו כחברות כנסת, אך לדברי פוגל-ביז'אוי המצב אינו שכיח דיו ואינו תוצאה של עיקרון מקובל. בקרב הציבור החרדי המצב בעייתי עוד יותר; אין לנשים חרדיות ייצוג כלשהו בפוליטיקה המקומית או בפוליטיקה הלאומית כאחת בשל מדיניות מוצהרת שמטרתה 'לקדם את העיקרון לפיו "כבוד בת מלך פנימה", תוך הדרת נשים מכל סמכות פוליטית-אזרחית'.¹²⁶

במחסומים הפוליטיים יש מקום מרכזי לצבא; זה משמש מאגר לתפקידים פוליטיים, בעיקר לגברים ששירתו בתפקידי לחימה. הקשר החזק בישראל בין הצבא לפוליטיקה תורם רבות להדרת נשים מהמרחב הפוליטי. ויש סיבות אחרות שבשלהן רעיון מפלגת נשים אינו מקובל בתרבות הפוליטית הישראלית.¹²⁷ לדברי חנה הרצוג, להבדיל מארגוני נשים שפעלו מכוח מפלגות שונות וזכו להכרה, לא זכתה התארגנות פוליטית על בסיס זהות מגדרית להכרה, נדחקה לשוליים ואף גונתה. ייצוג של נשים במפלגות, להבדיל ממפלגת נשים, נחשב בחברה הישראלית לגיטימי, אולם גם ייצוג זה היה סמלי בלבד, והנשים התחרו בינן לבין עצמן על המקום הסמלי שיועד להן.¹²⁸

דורון ושנקר-שרק מציינים שבמדינת ישראל, שסוגיות מדיניות כבדות משקל מעסיקות בה תדיר את השיח הציבורי, המסרים של הנשים נבלעים במסרי המפלגות הכלליות. לפיכך לעתים קהל הבוחרים אינו נחשף מספיק לרשימות הנשים ולחברותיהן.¹²⁹ זאת ועוד, לדברי אסתר הרצוג, מחקרים שעוסקים במפלגות נשים ומשקפים את השיח הציבורי (הפוליטי-תקשורתי) תורמים לחיזוק הדימוי של כישלון צפוי כמובן מאליו. צמצום האמון בסיכויים של מפלגת נשים להיכנס לכנסת משפיע על פיחות הכדאיות להצביע עבורן.¹³⁰

החסמים הללו, שבבסיסם תפיסות המגדר המסורתיות, התכונות 'הטבעיות' של האישה שבגללן אין היא מתאימה כביכול לשדה הפוליטי, מקומה במרחב הביתי הא-פוליטי וייעודה בתור אָם, וכן היעדר משאבים כלכליים, הגדרות שהציבה לפני הנשים החברה הדתית-הגברית, המבנה החברתי והמוסדי-פוליטי בישראל, העדפת נשים את האינטרס של המדינה או של התנועה מן האינטרס שלהן בתור נשים, וכן ההרגשה של כישלון צפוי מראש – כל אלה תרמו לכישלון הרשימה פד.

124 הרצוג, 'נשים בפוליטיקה', עמ' 318-320.

125 פוגל-ביז'אוי, דמוקרטיה ופמיניזם, עמ' 195.

126 שם, עמ' 196.

127 הרצוג, 'נשים בפוליטיקה', עמ' 347.

128 שם, עמ' 332, 333.

129 דורון ושנקר-שרק, מח' כות לייצוג, עמ' 144.

130 הרצוג, 'מפלגות נשים בישראל', עמ' 7.

הנשים הדתיות תלו לא מעט את כישלון הרשימה בשמרנות המגדרית שאפיינה הן נשים והן גברים במגזר הדתי, והתפיסה שלהן שלפיה האישה מצביעה כמו בעלה. יוזמות הרשימה פד נוכחו 'כי האשה הדתית שמרנית מטבעה, חוששת משינויים, ולרוב נשמעת לקול בעלה ומצביעה כמותו'.¹³¹ גם חברות ויצו תלו את הסיבה לכישלונן היחסי בהצבעתן של נשים כמו בעליהן.¹³²

לא חל שינוי בזהות האישה הדתית, קבעה סנהדראי, שכן היא 'אינה כוחנית מטבעה. היא אינה יודעת להיחף, להפעיל מרפקים, ובוודאי לא אגרופים, ולכן היא מקבלת את הדין באהבה'.¹³³ זאת ועוד, נראה כי לא חל שינוי בתפיסת ייעודה ומקומה במרחב הציבורי. 'חשוב לה להיות בבית, לעסוק בחינוך הילדים ובעיצוב התכנים פנימה, ולכן כאשר היא נדחקה החוצה – אינה מזעיקה עולמות ומרעישה אמות סיפין'.¹³⁴

אולם גם מי שפיתחה מודעות חדשה לא נטתה בהכרח להצביע פד. נשים התרגלו להצביע לפהמ"ז בבחירות השונות בתקופת היישוב, וכך עשו גם בבחירות באותה שנה.¹³⁵ ה'הרגל' להצביע לפהמ"ז היה בעוכרי הרשימה. לדברי חנה הרצוג, תופעה זו מאפיינת נשים, שכן הן נוטות להציב את האינטרס של המדינה או של המפלגה לפני האינטרסים שלהן בתור נשים.¹³⁶ המאמר מאשש תובנה זו. רוב הנשים הדתיות הצביעו לא לרשימה פד אלא למפלגה אחרת, קרוב לוודאי שלחזית הדתית המאוחדת.

גם ההתנגחות מכיוונים שונים ברשימת פד חיבלה במאמצי הנשים הדתיות. כך למשל המידע השגוי שהפיצו אנשי החזית הדתית בתחום בנוגע אליהן: הללו הפיצו כי לנשים כבר יש מנדט אחד בטוח, ולכן יש לחזק את החזית הדתית המאוחדת, ולא לבזבז קולות על מנדט שני שלא יושג.¹³⁷

אולם גם מבית היו התנגדויות; ממגזר הנשים הדתיות. כך למשל גם נשי מזרחי שהתמודדו לאספת הנבחרים בתקופת היישוב, ואף נבחרו אליה, 'לא טמנו ידן בצלחת והוסיפו שמן למדורת ההסתה נגד ארגון הפועלות',¹³⁸ קבלה טובה סנהדראי. אפשר לראות בהתנגדותן המחשה לתובנה הנזכרת במחקרים, שלפיה 'נשים לא נוטות לבחור בנשים'.¹³⁹ זהותן המגדרית אינה מושכת מספיק כדי שתהיה לה משמעות פוליטית, ולפיכך הן מסתייגות

131 מיזליש, באמונה בחרתי, עמ' 33.

132 עפרה גרינברג וחנה הרצוג, ארגון נשים וולונטרי בחברה מתהווה – תרומתה של ויצו לחברה הישראלית, המכון למחקר חברתי ליד החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1976, עמ' 106.

133 מיזליש, באמונה בחרתי, עמ' 34.

134 שם.

135 גוטקינד-גולן (עורכת), מרים אליאש, עמ' 152; מיזליש, באמונה בחרתי, עמ' 33.

136 H. Herzog, 'Why So Few? The Political Culture of Gender in Israel', *International Review of Women and Leadership*, 2, 1 (1996), pp. 4, 11, 13

137 גוטקינד-גולן (עורכת), מרים אליאש, עמ' 152; מיזליש, באמונה בחרתי, עמ' 33.

138 מיזליש, שם, עמ' 33.

139 דורון ושנקר-שרק, מח"כות לייצוג, עמ' 131.

רשימת הנשים הדתיות בבחירות הראשונות לכנסת: כישלון או הישג?

מהרעיון של מפלגת נשים.¹⁴⁰ אלא שהמילים הקשות שאמרה טובה סנהדראי על נשי מזרחי מעידות על רבדים שחורגים ממאבק על הקול הנשי גרידא. היחסים בין ארגון הפועלות הדתיות ובין נשי מזרחי ידעו עליות ומורדות בתקופת היישוב. להבדיל מנשי מזרחי, שהיו מהמעמד הבינוני, חברות ארגון הפועלות השתייכו למגזר הפועלי-הדתי, החזיקו בעמדות סוציאליסטיות ודגלו בקידום מעמד האישה. נשי מזרחי פעלו בעצה אחת עם בעליהן – חברי המזרחי – ולפי דרך התנועה. לעומת זאת, אמנם ארגון הפועלות הדתיות הוקם בתור גוף בתנועת הפועל המזרחי, אולם מבחינה רעיונית ביקש גם לקדם קו חדש ועצמאי, וכמו שהמקרה של הרשימה פד ממחיש, הוא פעל גם בניגוד לעמדת תנועת האם. הרשימה פד הבלטיה את השונות בין שני ארגוני הנשים, שביקשו לפעול ולהתפתח בקרב ציבור קטן יחסית.¹⁴¹ הזדהות נשי מזרחי עם יעדי התנועה הייתה מוחלטת, ופעילותן נגד רשימת פד הייתה הד להסתייגות הגברים בשל חשש מאבדן קולות למחנה הדתי. הן לא היו שותפות להרגשת ההדרה בקרב הפועלות וקרוב לוודאי סברו, כמו הגברים, שצו השעה מחייב את איחוד החוגים הדתיים. יש להניח כי תגובתן הקשה והנוקבת של הפועלות הדתיות, ובה האשמה חריפה כלפי נשי מזרחי, אשר לא זו בלבד שלא תמכו במתנגדים אלא שהן אף סייעו להם, נבעה מאכזבתן העמוקה מהציבור הקרוב אליהן, שהן סברו כי יושיט להן יד, ולכל הפחות לא יתנגד להן בפועל.

הנשים הציוניות-דתיות לא היו עשויות מקשה אחת. אפשר לראות ברשימה פד נייר לקמוס שמבחינן בין שני דגמי האישה הציונית-הדתית, זו המכניעה את האינטרס של הנשים למען האינטרס המגזרי, וכל כולה הפנמת העמדה הגברית, וזו המסרבת לוותר על הביטוי ה'נשי' במעשים לצד צידודה ביעדי התנועה.

סולידריות בין נשים היא סוגיה מורכבת. יפה ברלוביץ, המנתחת גילויי סולידריות של נשים בראשית היישוב, מצביעה בין היתר על קיומה של 'סולידריות כפויה' על בסיס שותפות גורל שהייתה שלב ראשון בהבניית חברות בקרב נשים בתקופת היישוב, ולימים התאפיינה בהתארגנות של נשים בקבוצות משלהן. אולם מסקנתה ברורה: 'רק קבוצות שחלקן ביניהם זהות ושיוך של מוצא או אידאולוגיה הצליחו לייצר קשרים פנים-סולידריים'.¹⁴² במילים אחרות, הזהות המגדרית לא טשטשה הבדלים על בסיס מוצא, עדה, לאום וכדומה. הזהות המגדרית אינה חזות הכול בעיני נשים גם במקומות אחרים בעולם המערבי. בל הוקס (המצוטטת בתוך ברלוביץ) מצביעה על מאבקהן הפמיניסטיים של נשים לבנות ואפרו-אמריקניות בשתי תנועות שחרור נבדלות, שכן המאבק של הפמיניזם 'הלבן' היה

140 שם, עמ' 130-131; דפנה שרפמן, נשים ופוליטיקה, תמר, חיפה 1988; הרצוג, 'מפלגות נשים בישראל', עמ' 15.

141 עוד בנושא זה ראו: רוזנברג-פרידמן, מהפכניות בעל כורחן, עמ' 81-83.

142 יפה ברלוביץ, 'על צומתי מפגשים בין נשים בראשית היישוב (1878-1918)': עיון בכתיבה של ראשונות', בתוך: מרגלית שילה וגדעון כ"ץ (עורכים), מגדר בישראל (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2001), כרך א, עמ' 406.

עיוור לבעיות נשים 'אחרות', ובראשן 'פועלות עניות ושחורות'.¹⁴³ במילים אחרות, הזהות המגדרית לא זו בלבד שאינה בהכרח מעודדת שיתוף פעולה בין נשים (או כמו במקרה הנדון כאן – גורם מכריע להתמודדות נבדלת של נשים בבחירות), אלא שלעתים היא גורם מפריע, וזה ניכר גם בתופעה של 'מלחמת נשים בנשים'. מאבקן של נשי מזרחי בפועלות הדתיות מחדד נקודה זו, שכן במקרה הזה דובר בנשים שהשתייכו לאותו המגזר ושהמכנה המשותף ביניהן היה רחב. אולם התמודדות הפועלות הדתיות ברשימה עצמאית הבלטיה את השוני ביניהן והביאה אותן לכדי מאבק. האינטרס של המפלגה היה בראש סדרי העדיפויות של רוב הנשים הדתיות, והוא האפיל על השותפות על בסיס זהות מגדרית.

טענה מרכזית במחקרים היא שאת כישלון מפלגות נשים אפשר לתלות בעצם הדבר שאין הן קבוצה הומוגנית אחת, שכן הגיוון מקשה על התאחדות בנושא זהות מגדרית אחת ותיעול שלה לכוח פוליטי.¹⁴⁴ המקרה של הרשימה פד מוסיף רובד לתובנה זו, בהציעו שגם כאשר קיימת אחידות יחסית של קבוצת נשים, אין הדבר מבטיח תמיכה במפלגת נשים. המקרה של הרשימה פד מעיד שהקיום או ההיעדר של תודעה עצמית של נשים ואף של תודעה פמיניסטית בקרב נשים, הוא ככל הנראה גורם מכריע בשאלת מפלגת נשים – הקמתה והצלחתה.

השלכות הכישלון

אכזבה מרה אחזה בחברות שהתכנסו עם היוודע תוצאות הבחירות. 'מכאיב לנו שלא ניתנה הזכות לתנועת הפועלת הדתית להשמיע את קולה בין כתלי הפרלמנט העברי הראשון', אמרה מרים אליאש, 'כואב לנו שנציגות רבות מתנועות חילוניות מצאו את מקומם במוסד עליון וחשוב זה, והאשה הדתית נעדרת משם'.¹⁴⁵

הן התאכזבו מהנשים הדתיות ומחברי התנועה שהכזיבו ולא תמכו בהן.¹⁴⁶ מלבד אכזבתן, הן נאלצו להיות עדות לקיתונות של זעם וגינוי שנשפכו מעטי הכותבים בעיתוני החרדים. הללו נטו להאשים את הרשימה פד על שהתמודדה אף שנידונה לכישלון, ובכך גרמה נזק לעצמה ו'וליהדות הנאמנה כולה'.¹⁴⁷ הכעס על הנשים ברשימה נבע בעיקר מאבדן מנדט לחזית הדתית המאוחדת בשל התמודדותה,¹⁴⁸ אולם לא רק הפסד המנדטים עורר זעם, כי אם גם חירוף החזית הדתית וגידופה כחלק מן המאבק על הקולות.

143 בל הוקס, 'אחיות היא עדיין כוח', פמיניזם זה לכולם: פוליטיקה מכל הלב, פרדס, חיפה 2002, עמ' 19-18, בתוך: שם, עמ' 384.

144 הרצוג, 'נשים בפוליטיקה', עמ' 348.

145 אליאש, 'מה השגנו', עמ' 2.

146 גוטקינד-גולן (עורכת), מרים אליאש, עמ' 152.

147 [ללא ציון מחבר], 'לסיכום הבחירות', שיערים, 1.2.1949, עמ' 1.

148 רושם, 'לקח הבחירות', עמ' 2.

רשימת הנשים הדתיות בבחירות הראשונות לכנסת: כישלון או הישג?

הנשים יצאו נגד גדולי התורה שאסרו על נשים להשתתף בחיים הציבוריים. והרי זו הפגנה נגד דין תורה. הפגנה נגד פסק דין ברור, גרסו ואף ציינו שבין גדולי התורה 'האוסרים עדיין עוד היום את הופעת האישה ברשימת בחירות נמנה גם הגאון הראי"ה קוק זצ"ל. ולא שמענו שום חוות דעת נגדית מאף רב אחד מהרבנות הראשית לא"י כיום בעניין זה'.¹⁴⁹

ביקורת נוקבת מתחו החרדים גם על תנועת הפוהמ"ז, שהיא 'בעד מתן זכות בחירה לנשים מבחינה עקרונית'; דבר זה מנוגד לדעת תורה, ויתרה מזו, התנועה טעתה לחשוב כי הרשימה פד' תמשוך קולות של נשים בלתי דתיות.¹⁵⁰ לא זו בלבד שהפוהמ"ז לא מנעה את התמודדות רשימת הנשים אלא שהיא אף אישרה לפועלות הדתיות לעשות מהלך זה רשמית, נכתב בעיתון 'שערים', שופרם של פועלי אגודת ישראל. עסקני התנועה נרתמו לסייע לנשים; הם פנו לחברי הפוהמ"ז להצביע עבור פד. אספות מטעם פד נערכו בסניפי הפועל המזרחי, ופעילים מטעם הפוהמ"ז בחזית הדתית המאוחדת ניצלו את עבודתם לתעמולה למען הנשים.¹⁵¹ כן נטען שם שבתעמולה של רשימת פד' ניצלו את שמות המנהיגים של הפוהמ"ז, ע"י העמדת נשותיהם בראש הרשימה הזו.¹⁵² בדברים אלה התייחסו פועלי אגודת ישראל למכתב בחתימת מזכיר הפועל המזרחי ישראל סנהדראי לחברי הפוהמ"ז, ובו קריאה לתמוך ברשימת הנשים. ישראל סנהדראי היה גם בן זוגה של טובה, שעמדה בראש הרשימה. 'זוהי בעצם הרשימה היחידה', טען סנהדראי במכתב, 'שבה נמצאים אך ורק מועמדים חברי התנועה, ונבחרו הרשימה הזאת ראויים מכל הבחינות לייצג את הפועל המזרחי ואת מפעליו'.¹⁵³ בהודעה שפורסמה בידי רשימה נפרדת של אגודת ישראל (הרשימה יח) צוין שהמכתב של הפוהמ"ז נוקט לשון 'זכר', והדבר מעיד על שאיפתו לקבץ קולות לרשימה הנפרדת, ולחבל בחזית הדתית המאוחדת.¹⁵⁴ עיתון הצפנה סירב להדפיס מאמר של אחד מראשי המועמדים ברשימת החזית הדתית המאוחדת מפני ששיקף עמדה שלילית כלפי הרשימה פד, קבלו החרדים. בכך הפרה הפוהמ"ז את ההסכם העקרוני שסיכם עם החרדים, שלפיו לא תיוצג שום מפלגה ברשימה נפרדת, ואף לא ברשימת נשים.¹⁵⁵ עם זאת, החרדים ציינו לשבח את חברי הפוהמ"ז, ש'לא נתפסו לתעמולה

149 שם.

150 [ללא ציון מחבר], 'לסיכום הבחירות', עמ' 1.

151 רושם, 'לקח הבחירות', עמ' 2.

152 שם.

153 מכתב מי' סנהדראי לחברי הפוהמ"ז, 18.1.1949, אוסף פבזנר, הספרייה הלאומית, http://primo.nli.org.il/primo_library/libweb/action/dlDisplay.do?vid=NNL_Ephemera&docId=NNL_Ephemera700154286 (אוחזר ב־1.10.2019).

154 גילוי דעת לבוחר האגודאי, ינואר 1949, אוסף פבזנר, הספרייה הלאומית, http://primo.nli.org.il/primo_library/libweb/action/dlDisplay.do?vid=NNL_Ephemera&docId=NNL_Ephemera700154286 (אוחזר ב־1.10.2019).

155 רושם, 'לקח הבחירות', עמ' 2.

זו. להיפך הם התנגדו לסטייה זו ומלבד מקרים בודדים היו בין העושים והמעשים העיקריים למען הרשימה האחידה.¹⁵⁶

בני עקיבא הביעו הזדהות עם הנשים באמצעות העלון זרעים. בני עקיבא ראו בכישלון הרשימה פד בוושה לתנועה כולה¹⁵⁷ ופגיעה בנשים הדתיות. 'כי בין 11 נשים שנבחרו ממפלגות אחרות ובלי ספק תעסוקנה בעניינים הקרובים לאשה – אין אף אחת דתית'.¹⁵⁸ מי יילחם אפוא לטובת מפעלי האישה הדתית, תהו בזרעים. המסקנה הייתה שאמנם את הנעשה אין להשיב, 'אך ממנו יש ללמוד הרבה. הכישלון הזה איננו מכה ניצחת לנו – הוא בא אך ורק ללמדנו בעתיד. הנלמד?¹⁵⁹ ממרחק הזמן אפשר לומר שעתידות לחלוף עוד שנים עד שיופק הלקח.

לכאורה מדובר בכישלון נקודתי, שכאמור היה אפשר לראות בו גם הצלחה מסוימת, שכן חסרו מאות אחדות בלבד של קולות כדי להיכנס לכנסת. אלא שלכישלון הרשימה פד בבחירות 1949 היו השלכות ארוכות טווח.

אסתר הרצוג מראה במחקרה כיצד זלזלו פוליטיקאים, אנשי תקשורת ואף חוקרים בחשיבות מפלגות הנשים וראו בהן שוליות. הם גימדו את הישגיהן, התכחשו לפוטנציאל הפוליטי-חברתי הטמון במפלגות נשים, ונטו לומר עליהן שאינן רלוונטיות, אלא הן אוטוריות וחסרות סיכוי. ההתעלמות מהן והזלזול בחשיבותן ובסיכוייהן השפיעו לדבריה על היעדרן של מפלגות נשים מהכנסת במשך שנים.¹⁶⁰ אכן, המקורות במאמר זה מצביעים על ההסתייגויות מהרשימה, על המעטת חשיבותה ועל האיום הטמון בה בכל הנוגע למאבק הדתי הפוליטי, לעתים אגב שימוש בשפה מלגלגת. בעיתונים אף דובר על רעיון רשימת נשים, 'שנחל כישלון מוחלט', והראיה – כניסת נציגה אחת בלבד לכנסת מטעם רשימת נשים (נציגת ויצו), לעומת 11 חברות כנסת שהתמודדו במפלגות השונות. כמו שדווח בעיתון המפלגה הקומוניסטית קול העם: 'נשי ישראל הוכיחו שלגביהן קובע קודם כל התוכן הפוליטי של הרשימה, ולא העובדה שכל 120 המועמדות הן נשים'.¹⁶¹ אפשר להניח שבדבריה של הרצוג יש ממש בכל הנוגע לנשים הדתיות. שלא כמו ניסיונות ההתמודדות של מפלגות נשים חילוניות ופמיניסטיות בבחירות לכנסת גם בשנות השבעים והתשעים (כמו מפלגת הנשים בראשות מרשה פרידמן בבחירות 1977 ומפלגת הנשים בראשות רות רוניק בבחירות 1992; מפלגות אלה לא עברו את אחוז החסימה),¹⁶² רשימת נשים דתיות־ציוניות לא נוצרה שוב. אפשר להניח, כמו אסתר הרצוג, כי להסתייגות של העיתונאים והפוליטיקאים הדתיים מהרשימה מלכתחילה ובדיעבד ולהוצאתם את קצפם עליה בטענם

156 [ללא ציון מחבר], 'לסיכום הבחירות', עמ' 1.

157 [ללא ציון מחבר], 'על הסדר', עמ' 2.

158 שם.

159 שם.

160 הרצוג, 'מפלגות נשים בישראל', עמ' 11, 12.

161 ד' יפה, 'למעמדה ומלחמתה', עמ' 2.

162 דורון ושנקר־שרק, מח' כות לייצוג, עמ' 131-139.

רשימת הנשים הדתיות בבחירות הראשונות לכנסת: כישלון או הישג?

כי הסבה נזק למחנה הדתי היה חלק ברתיעת הנשים מלהתארגן ולהתמודד עצמאית פעם נוספת.

בכל זאת הישג?

להבדיל מדורון ושנקר־שרק, הסבורים כי שתי מפלגות הנשים ויצו ופד נכשלו בבחירות 1949 (פד לא עברה את אחוז החסימה, ואילו ויצו זכתה בצירה אחת בלבד לכנסת, והדבר מעיד על תמיכה מצומצמת מאוד בה, אפילו מבין חברותיה),¹⁶³ אסתר הרצוג סבורה שאי־הצלחה אלקטורלית אינה בהכרח כישלון.¹⁶⁴ כיצד ראו זאת חברות הרשימה פד? הנשים הדתיות ניסו למצוא נחמה בחצי המלא של הכוס; בקולות שכן התקבלו עבור רשימתן; בכך שעל אף כל ההתנגדויות, בתוך זמן קצר ועל בסיס חברות מתנדבות, השיגו 2,800 קולות, לעומת 5,000 קולות שקיבלה ויצו הגדולה והחזקה.¹⁶⁵ 'תנועות ואישים גדולים שמאחוריהם עבר פוליטי גדול לא הצליחו להשיג את מספר הקולות שאנו השגנו',¹⁶⁶ טענה מרים אליאש, 'חברה יקרה, היי גאה על תוצאות אלה, כי כן הצלחת וניצחת'.¹⁶⁷ 'זה לא סוף העולם, אנו הולכות הלאה',¹⁶⁸ הבהירה טובה סנהדראי.

הנשים הדתיות לא התחרטו על יצירת הרשימה, שכן זו ביטאה את זהות האישה הדתית החדשה והבהירה לתנועה כולה כי אין היא עונה 'אמן' ללא מחשבה וכי אם פוגעים במעמדה ובזכויותיה, היא מתקוממת. יתרה מזו, הן אף הוסיפו רובד לזהות זו: 'אנו יצרנו מחדש את החברה המאורגנת בעלת ההכרה. אנו עיצבנו את דמותה היפה, בעלת המסירות והנאמנות האישית לתנועה, לרעיונה, לשאיפותיה, לנוהג ולמסורת שלה'.¹⁶⁹ הרשימה הוכיחה את עצמאות הנשים הדתיות ושיקפה את יכולתן הארגונית. בעשייה למען הרשימה ראו תשתית להמשך עבודתן הארגונית בעתיד, בימות שגרה.¹⁷⁰

גם לאחר היוודע תוצאות הבחירות סברה טובה סנהדראי שהקמת פד הייתה החלטה אמיצה ומחויבת המציאות. היא הוכיחה את המסירות של החברות ואת כוח הרצון שלהן שהונע משאיפה להנחיל לציבור את 'הרעיון שלהן, המסורת, המורשת ונכסי הרוח שהן מייצגות'.¹⁷¹ לכאורה עמדת הנשים הדתיות עולה בקנה אחד עם טענת אסתר הרצוג כי כישלונן האלקטורלי אינו בהכרח כישלון, אבל הדברים מורכבים. אמנם הרגישו הנשים

163 שם, עמ' 130-131.

164 הרצוג, 'מפלגות נשים בישראל', עמ' 7.

165 אליאש, 'מה השגנו', עמ' 2.

166 שם.

167 שם.

168 מייזליש, 'באמונה בחרתי', עמ' 33.

169 אליאש, 'מה השגנו', עמ' 2.

170 שם.

171 שם.

בשעתן כי הן הוכיחו נחישות ויכולת, אולם בראייה לאחור ולנוכח המציאות הפוליטית העכשווית, כישלונן של הנשים הסיג אותן לאחור. הישגיהן ונוכחותן בזירה הפוליטית בשנות היישוב לא חזרו עשורים רבים.

להבדיל מטענת אסתר הרצוג, שלמפלגות הנשים בישראל השפעה מרחיקת לכת על קידום זכויות הנשים ועל מקומן במרחב הציבורי והפוליטי,¹⁷² קיומה של הרשימה פד לא שינה את תפיסת המפלגות הדתיות בנוגע לשילוב נשים במרחב הפוליטי. גם בבחירות שנערכו בשנת 1951 הודרה האישה מהרשימה של הפוהמ"ז, שהתמודדה אז עצמאית, ולא בשל הכורח בחיזוק 'החזית הדתית'. 'בשרירות לב לא הציבה אשה דתית במקום ריאלי', טענה טובה סנהדראי ואף ציינה: 'משטר הסיעות הדרקוני הכתיב רשימה גברית בלבד, והפסיד בכך את האטרקטיביות של רשימה מעורבת, שבה יש ייצוג לחלק פעיל ביותר של התנועה'.¹⁷³

תקצר היריעה מלפרוס כאן את משנתה המורכבת של הציונות הדתית בנוגע לחרדים ובנוגע לנשים ואת המהלכים המזוגזגים שאפיינו אותה בניסיונותיה לאחוז במקל משני קצותיו. ייתכן שבתקופת היישוב הכריעה את הכף יצירת כנסת ישראל ומנעה את החיבור של הציונות הדתית עם החרדים, ואילו עם הקמת המדינה הכריע הרצון למפלגה גדולה ומשפיעה ומנע את החיבור עם הנשים. כך או כך, נראה שלא 'טובת הנשים' או זכויותיהן עמדו לנגד עיני הגברים בציונות הדתית, וכן נראה כי גם הרשימה פד לא שינתה את התפיסה המגדרית במגזר הדתי.

יתרה מזו, גם השינוי שהתחולל כביכול בתודעת האישה הדתית והופגן ברשימה (כך לדברי הנשים שעמדו בראשה) לא ניכר בפועל בשנים שלאחר מכן. סנהדראי המשיכה בקו שאפיין אותה ואת חברותיה – תמיכה במפלגה שהדירה אותן. סביר שכישלון הרשימה פד ריפה את ידי הנשים. חששה של טובה סנהדראי היה שמא התמודדת נפרדת פעם נוספת תוביל למשבר שהן תתקשינה להתאושש ממנו. הנשים הדתיות תמכו אפוא ברשימת הפוהמ"ז. רק בבחירות לכנסת הרביעית, בשנת 1959, הצליחה טובה סנהדראי להיכנס לכנסת לאחר שהוצבה במקום ריאלי ברשימת המפלגה הדתית-לאומית, אולם גם אז הצהירה כי תהיה הד לקול הגברים, ולא תבטא עמדה חדשה של נשים. 'כאשה יחידה מהסקטור הדתי', אמרה בריאיון לעיתון מעריב, 'אתייצב מול בעיות קשות. אמנם לא אביע דעה שונה מן הגברים במפלגתי, אלא שהכל נשמע אחרת מפי אישה, שהדברים קרובים לה'.¹⁷⁴ בדברים אלה הייתה מעין סתירה פנימית, שכן מצד אחד היא התייחדה בהיותה אישה דתית וחברת כנסת, ומצד אחר היא הצהירה שעמדתה זהה לעמדת הגברים. לדברי חנה הרצוג, מנהיגות ארגוני נשים שהשתייכו למפלגות והיו לימים מועמדות המפלגה לכנסת, 'נבחרו כנציגות ארגון הנשים, אולם משנבחרו ציפו מהן לייצג את עמדת המפלגה

172 הרצוג, 'מפלגות נשים בישראל', עמ' 7, 23.

173 מייזליש, באמונה בחרתי, עמ' 33.

174 שם, עמ' 34.

רשימת הנשים הדתיות בבחירות הראשונות לכנסת: כישלון או הישג?

ולא את עמדת ארגון הנשים'.¹⁷⁵ טובה סנהדראי פעלה ככל הנראה כמו שציפו ממנה חברי המפלגה שדאגו לייצוגה. לדברי דורון ושנקר-שרק, להבדיל מאישה שנבחרת כנציגת רשימת נשים, ולפיכך כל מעייניה לקידום האינטרס של הנשים, אישה שנבחרת מטעם מפלגה כללית תכוון לשמירת האינטרס של המפלגה.¹⁷⁶ עמדתה של טובה סנהדראי בתור חברת כנסת מאששת תובנה זו.

סיכום: לשאלת רשימת נשים דתיות במבט עכשווי

המקרה של הרשימה פד מאשש רבות מהתובנות העולות מהמחקרים העוסקים במפלגות נשים, הגורמים להקמתן והסיבות לכישלונן היחסי: ההתארגנות בעקבות הדאגה לאינטרס של הנשים, ההרגשה כי בעיותיהן לא יפתרו במפלגה הכללית, המחסור במשאבים, ההסתייגות מהן בחוגים פוליטיים וכן התובנה שהנשים עצמן נוטות לא להצביע לנשים ומעדיפות את האינטרס של המדינה או של המפלגה על פני האינטרס של המגדר. עם זאת, הרשימה פד היא מקרה ייחודי של מפלגת נשים: ייסודה נבע מאילוץ ובידיעבד; להבדיל ממפלגות נשים שלכד מבעיותיהן המשותפות על בסיס מגדר אינן אחידות, הרשימה פד התאפיינה באחידות יחסית. על אף היותה מפלגת נשים, ואף שניכרה בעצם הקמתה זהות חדשה של נשים דתיות, קדם בעיניה הרעיון הציוני לאינטרסים של האישה הדתית ולצרכיה. מכאן עלה פרדוקס מוצהר, וזה עמד בבסיס הרשימה וכנראה תרם רבות לכישלונה: מצד אחד הוקמה רשימת נשים, ומצד אחר בתעמולה למענה הובעה הזדהות מגזרית וצידוד במפלגה שממנה הודרו. זהו פרדוקס מובנה בזהות האישה הדתית, המבקשת בו בזמן לעצב זהות חדשה ולשמור על הזהות הישנה. אפשר לראות בזה מאפיין של נשים דתיות, אשר חוששות להצהיר על מחאה או על מרידה או אף על דרך חדשה, אף שמעשיהן מבטאים זאת.

גם היעדר תודעה נשית-עצמית (ופמיניסטית) בקרב נשים דתיות היה גורם מכריע בכישלון הרשימה פד, שלא סחפה אחריה גם את הציבור הנשי. לעומת זאת, במאה ה-21 אנו עדים לשינויים מופלגים בתפקידיה ובמעמדה של האישה הדתית, שמקורם במודעות נשית-פמיניסטית. מגוון ארגוני נשים דתיות מצהירים על כך. להבדיל מארגוני נשים בעשורים קודמים, שעסקו בחסד ורווחה, סדר יום פמיניסטי אשר מבקש לקדם את מעמדה של האישה במרחב המשפטי וההלכתי הוא נר לרגלי הארגונים החדשים. מודעות נשית דתית ופמיניסטית אינה בבחינת נטע זר בחברה הדתית.¹⁷⁷ נשים דתיות נוכחות בימינו במערכת הפוליטית – ברשימה דתית-לאומית או במפלגות אחרות. שאלת זכות האישה

175 הרצוג, 'נשים בפוליטיקה', עמ' 333.

176 דורון ושנקר-שרק, 'מח"בות לייצוג', עמ' 130.

177 מרגלית שילה וליילך רוזנברג-פרידמן, 'מעשייה פמיניסטית לפמיניזם מוצהר? נשות הציונות הדתית', מסכת (תש"ע), עמ' 181-190.

הציונית־דתית להיות פעילה במרחב הפוליטי אינה עומדת עוד על הפרק, עם זאת, עוד רחוקה הדרך לייצוג מלא ושוויוני של נשים בכלל ושל נשים דתיות בפרט בזירה הפוליטית. שוויון האישה, בתור ערך בסיסי באנושות, שנגזרת שלו היא השתתפותה של האישה במרחב הפוליטי, עוד לא הופנם גם במאה ה־21 בקרב מגזרים שונים בחברה הישראלית. המגזר החרדי לא שינה את תפיסת עולמו המגדרית גם בחלוף השנים. בבחירות 1949, לנוכח הרשימה פד, התגאו החרדים בהדרת הנשים מרשימתם: 'אימר ברור: שגאים אנו, חברי פא"י [פועלי אגודת ישראל], על כך שיש אצלנו מרות הבולמת מהפכות והפגנות, מסוג זה שעליו מדברת מרים אליאש. מיפנה שכזה ומהפכה שכזו – מיפנה ומהפכה שאינם לגיטימיים לפי דעת התורה – אין אנו רוצים בהם ושמחים אנו שישנה מרות הבולמת אותם'.¹⁷⁸ עמדה זו נותרה בעינה גם בשנת 2019.

אולם בזהות האישה החרדית חל שינוי. שינויים חברתיים ומגדריים, כגון השכלה והשתלבות בשוק העבודה שמביאים נשים להשתלב במרחב הציבורי בכלל ובמרחב הפוליטי בפרט,¹⁷⁹ הביאו נשים חרדיות לבקש להשתתף במוסדות השלטון ולהשפיע על חייהן מעמדה זו.

לקראת הבחירות לכנסת העשרים בשנת 2015 הוקמה בראשות רות קוליאן מפלגה של נשים (ושני גברים) מהמגזר החרדי: מפלגת 'ובכותן – חרדיות עושות שינוי'.¹⁸⁰ אף שהיו במפלגה גם נציגים גברים, ראו בה בשיח הציבורי רשימת נשים חרדיות, ובקוליאן – מייסדת מפלגת הנשים החרדית הראשונה.¹⁸¹ כמו הרשימה פד, גם רשימה זו נוסדה במחאה על היעדר ייצוג של נשים ברשימות של מפלגות חרדיות. כמו פד, גם הנשים החרדיות ביקשו לעשות שינוי במגזר שהן השתייכו אליו. קוליאן הבהירה כי הן ביקשו להראות שנשים חרדיות יכולות להיות מנהיגות ובתוך כך לשמור על זהותן, ולפיכך לא הצטרפו למפלגה שאינה חרדית. לדבריה, הן החליטו להקים מפלגת נשים משלא עלו יפה ניסיונות אחרים לזכות בייצוג של נשים חרדיות בכנסת, מ'לפנות למפלגות בנימוס ובכפפות של משי, עבור לפנייה לבתי משפט ועד ללחץ עממי'.¹⁸² משהבינה קוריאן כי לא תצליח להשתלב בפוליטיקה החרדית הממוסדת, היא פנתה להקמת מפלגה חדשה.¹⁸³ קוריאן והרשימה ספגו איומים מצד חרדים, אך גם גילויי תמיכה מהמגזר החרדי, מהמגזר

178 רושם, 'לקח הבחירות', עמ' 2.

179 פוגל־ביז'אוי, דמוקרטיה ופמיניזם, עמ' 187.

180 <https://bechirof20.gov.il/election/Candidates/Pages/OneListCandidates.aspx?LPF=>

(אוחזר ב־1.10.2019); <https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%95%D7%91%D7%96%D7%9B%D7%95%D7%AA%D7%9F>

(אוחזר ב־1.10.2019).

181 ספי קרופסקי, 'נשות "ובכותן" מנסות לנפץ את תקרת הברזל החרדית', הארץ, 6.3.2015, <https://www.haaretz.co.il/premium-1.2582368> (אוחזר ב־1.10.2019).

182 אליסון קפלן סומר, 'לראשונה: מפלגה של נשים חרדיות תתמודד בבחירות', שם, 20.1.2015, <https://www.haaretz.co.il/news/elections/1.2543823> (אוחזר ב־1.10.2019).

183 קרופסקי, 'נשות "ובכותן"'.

רשימת הנשים הדתיות בבחירות הראשונות לכנסת: כישלון או הישג?

החילוני ואף מהמגזר הערבי (נשים ערביות חשבו לייסד מפגת נשים מסיבות דומות),¹⁸⁴ אולם התקשורת החרדית התעלמה מהן, והמפלגה לא עברה את אחוז החסימה. על אף פער השנים, יש דמיון בין שתי הרשימות של הנשים הדתיות – במניעי ההקמה, בתוצאות ובסיבות לכישלון. שתי הרשימות התאפיינו בהיעדר תמיכה פומבית מובהקת, ובשתייהן – הנשים עצמן לא נענו לקריאה: 'הפתעת הבחירות: נשים חרדיות לא הצביעו עבור נשים חרדיות', זעקה כותרת בתקשורת במרשתת.¹⁸⁵ 'למרות אינסוף ספינים וסיפורים מרגשים על האישה החרדית הנרמסת תחת מגפו האכזר של הגבר החרדי השוביניסטי, מאחורי הפרגוד, האישה החרדית דווקא בחרה במפלגה הגברית', כתבה אתי קצבורג, אישה חרדית.¹⁸⁶ שתי הרשימות ראו הישג בעצם הקמתן,¹⁸⁷ על אף כישלונן האלקטורלי.

יש עוד מכנה משותף שבולט בשל הנגדתן למפלגות נשים אחרות: התאחדות נשים עבריות מתקופת היישוב וכן ויצו, שנכנסה לכנסת בבחירות הראשונות, היו מפלגות נשים עם סדר יום מוצהר של נשים. כל מהותן הייתה קידום נשים, ונושא זה היה בבסיס המצע שלהן והשיקול העיקרי בבחירה בהן. ההצהרה הברורה על סדר יום שמקדם נשים הביאה גם להצלחתן; זו התבטאה בכניסה לאספת הנבחרים ולכנסת. להבדיל מהן, מפלגות הנשים הדתיות הרשימה פד' ובזכותן של החרדיות היו שתייהן רשימות מחאה; שתייהן נוסדו בשל הדרת נשים מרשימות המגזרים שהן השתייכו אליהם. ייתכן שבזו נעוצה הסיבה לכישלונן, שכן מצען התבסס על השלילה, ולא על החיוב; על ההדרה של הנשים, ולא על מגמה לקידום נשים מלכתחילה.

דורון ושנקר-שרק טענו בשנת 1998 כי הניסיונות החוזרים בפוליטיקה הישראלית להקים מפלגות נשים ללא הצלחה אלקטורלית מלמדים כי לא הופקו לקחי העבר: 'בפוליטיקה הישראלית ההישענות על זהות אינטרסים שהמקשר אותם בסיס מיני הוכחה שוב כאסטרטגיה מוטעית'.¹⁸⁸ אלא שלדברי אסתר הרצוג, בחינת חשיבותן של מפלגות נשים צריכה להיות במונחים של השפעה עקיפה על תהליכים חברתיים, ולא רק בכמות המושבים במוסדות הנבחרים או כישלון בבחירות.¹⁸⁹ בעיני נשות הציונות הדתית, כישלון הרשימה פד' היה תמרור אזהרה לשנים ארוכות – הנשים לא חזרו על ניסיון זה, אך הן היו נחושות להשתלב במרחב הפוליטי. ממרחק הזמן אפשר לומר שהרשימה לא בישרה מהפכה בתפיסת השוויון המגדרי בקרב הציונות הדתית אלא הייתה צעד נוסף במסלול פיתוח של זהות חדשה של נשים שהחלה להתעצב בתקופת המנדט.

184 ש.ם.

185 אתי קצבורג, 'הפתעת הבחירות: נשים חרדיות לא הצביעו עבור נשים חרדיות', וואלה! news, 18.3.2015, <https://judaism.walla.co.il/item/2838943>, (אוחזר ב-1.10.2019).

186 ש.ם.

187 קרופסקי, 'נשות' ובזכותן'.

188 דורון ושנקר-שרק, מח' כות לייצוג, עמ' 139.

נדמה שבמאה ה־21 מתחולל שלב נוסף בזהות זו; זה מתבטא בכך שנשים מהציונות הדתית אינן זקוקות עוד למסגרת הדתית בתור מקפצה להשתלבות במרחב הפוליטי. הן עושות זאת בכוח עצמיותן ותודעתן האישית, במסגרות מגוונות. ואולי כישלונה של הרשימה פד מילא בכך תפקיד. כיצד ישפיע כישלונה של רשימת הנשים החרדית על שילובן העתידי במרחב הפוליטי? ימים יגידו.